

НАЦІОНАЛЬНА СОЛІДАРНІСТЬ УЧНІВСЬКОЇ І СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ВІЙНИ І ПОВОЄННОГО ЧАСУ

МОНОГРАФІЯ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ

НАЦІОНАЛЬНА СОЛІДАРІСТЬ УЧНІВСЬКОЇ І СТУДЕНТСЬКОЇ
МОЛОДІ В УМОВАХ ВІЙНИ І ПОВОЄННОГО ЧАСУ

Монографія

Івано-Франківськ
«НАІР»
2025

УДК: 373.1.02, 37.091.212:351.858

Н 70

DOI: <https://doi.org/10.32405/978-617-8768-06-5-2025-188>

*Рекомендовано до друку
вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України
(протокол № 10 від 1 вересня 2025 р.)*

Рецензенти:

Гончар Л. В. – доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу інституційного виховання Інституту проблем виховання НАПН України;

Рейпольська О. Д. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач відділу дошкільної освіти Інституту педагогіки НАПН України;

Сойчук Р. Л. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки початкової, інклюзивної та вищої освіти Рівненського державного гуманітарного університету.

Н 70 Національна солідарність учнівської і студентської молоді в умовах війни і повоєнного часу: монографія / Журба К. О., Бех І. Д., Коломоєць Г. А., Трейтак Д. В., Федоренко С. В., Шкільна І. М.; за ред. К.О. Журби. Івано-Франківськ: НАІР, 2025. 188 с.

ISBN 978-617-8768-06-5

Монографія присвячена теоретичним і методичним засадам формування національної солідарності в учнівської та студентської молоді в умовах війни і повоєнного часу. На основі аналізу наукової літератури визначено поняття «національна солідарність», «внутрішня солідарність», «транснаціональна солідарність», розкрито базові моральні цінності, чинники формування національної солідарності в молоді, особливості виховання у юнацькому віці. Визначено наукові підходи до формування в учнівської та студентської молоді національної солідарності в сучасних умовах. Схарактеризовано критерії, показники та рівні сформованості в учнівської і студентської молоді національної солідарності. Обґрунтовано структурно-функційну модель та педагогічні умови формування національної солідарності в умовах війни і повоєнний час.

Для науковців, викладачів, студентів закладів вищої педагогічної освіти, педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти.

УДК: 373.1.02, 37.091.212:351.858

ISBN 978-617-8768-06-5

© Інститут проблем виховання, 2025

© Авторський колектив, 2025

ЗМІСТ

Передмова.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ В УЧНІВСЬКОЇ І СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ.....	7
1.1. Генеза поняття «солідарність» у науковому дискурсі.....	7
1.2. Сутність і змістова структура формування в учнівської й студентської молоді національної солідарності	21
1.3. Чинники формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності.....	33
1.4. Національна спорідненість як результат виховання національної свідомості особистості.....	37
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ В УЧНІВСЬКОЇ І СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ.....	52
2.1. Концепція й наукові підходи до формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності.....	52
2.2. Педагогічний феномен «покоління солідарності».....	61
2.3. Національна солідарність у концептуально-настановчих межах.....	69
РОЗДІЛ 3. СТАН СФОРМОВАНOSTІ В УЧНІВСЬКОЇ І СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ І ПОВОЄННОГО ЧАСУ.....	92
3.1. Критерії, показники та рівні сформованості в учнівської і студентської молоді національної солідарності.....	92
3.2. Громадянська залученість молоді у зарубіжних дослідженнях.....	105
3.3. Громадянська активність учнівської і студентської молоді в умовах війни.....	114
РОЗДІЛ 4. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ФОРМУВАННЯ В УЧНІВСЬКОЇ І СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ І ПОВОЄННИЙ ЧАС.....	124
4.1. Обґрунтування структурно-функційної моделі та педагогічних умов формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності.....	124
4.2. Особистісно орієнтована технологія формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності	130
4.3. Стимулювання громадянської активності учнівської і студентської молоді як педагогічна умова формування національної солідарності в умовах війни і повоєнного часу	149
4.4. Формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності засобами цифровізації.....	161
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	175

ПЕРЕДМОВА

Формування в учнівської й студентської молоді національної солідарності в умовах воєнного і повоєнного часу є нині проблемою надзвичайної державної ваги. Виклики, перед якими стоїть наша країна, як то: відсіч зовнішній агресії, становлення політичної нації, зростання ролі причетності і відповідальності кожного громадянина за долю України вимагають значної уваги до виховання учнівської та студентської молоді та актуалізують формування національних і патріотичних цінностей. Актуальність формування в учнівської й студентської молоді національної солідарності обумовлена необхідністю об'єднання українського суспільства, довкола спільних національних інтересів заради демократичного майбутнього України. Водночас, формування національної солідарності має здійснюватися на основі рівноправного діалогу з усіма етносами, які проживають на теренах України і спрямовуватися на громадянську активність, взаємопідтримку, створення сприятливих умов для їх розвитку. Важлива роль у цьому плані належить позакласній, позааудиторній діяльності закладів загальної середньої освіти та закладів вищої освіти, що володіють значним виховним потенціалом.

Про необхідність активізації уваги до формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності йдеться у Конституції України, в Законах України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про національну безпеку України», «Про закордонних українців», «Про волонтерську діяльність», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті», «Про основи національного спротиву», Указі Президента України «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері» (2016); Концепції соціального згуртування Європи, Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2020-2025 рр. (2019), Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 р. (2021); Програми «Нова українська школа» у поступі до цінностей (2019).

Водночас процес виховання у закладах загальної середньої освіти та закладах вищої освіти у сфері формування національної солідарності, засвідчує його відставання від запитів сучасного суспільства. Проблема формування національної солідарності в учнівської і студентської молоді як прямий предмет дослідження не розглядалася в умовах воєнного і повоєнного часу. Тож потребують чіткого визначення цінності, на основі яких має здійснюватися процес виховання української молоді у контексті заявленої центральної проблеми. Особливої уваги вимагає процес діагностування й розроблення ефективних методик, здатних забезпечити формування національної солідарності в учнів ЗЗСО і ЗВО.

Проведений аналіз наукових, методичних джерел і сучасних тенденцій, що склалися в теорії та практиці формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності, виявив низку *суперечностей між*:

- об'єктивною потребою суспільства у формуванні національної солідарності та недостатньою теоретико-методологічною обґрунтованістю процесу її формування в учнівської і студентської молоді;

- значним виховним потенціалом позакласної і позааудиторної роботи та його неефективним використанням у формуванні національної солідарності в учнівської та студентської молоді;

- потребою формування національної солідарності учнівської та студентської молоді в умовах воєнного і повоєнного часу та методичною нерозробленістю проблеми.

Отже актуальність, соціально-педагогічна значущість проблеми, виявлені суперечності та доцільність наукового пошуку шляхів її вирішення зумовили вибір теми дослідження: «Формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності в умовах воєнного та повоєнного часу».

Над монографією працювали:

Журба Катерина Олександрівна, доктор педагогічних наук, професор, завідувачка відділу національно-патріотичного виховання Інституту проблем

виховання НАПН України (передмова, розд. 1.2., 1.3, 2.1, 3.1 (у співавторстві з І. М. Шкільною), 4.1, 4.2 (у співавторстві з І. М.Шкільною).

Бех Іван Дмитрович, доктор психологічних наук, професор, академік, директор Інституту проблем виховання, головний науковий співробітник відділу національно-патріотичного виховання НАПН України (розд. 1.4., 2.3).

Федоренко Світлана Вікторівна, доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу національно-патріотичного виховання Інституту проблем виховання НАПН України (розд. 1.1., 2.2, 3.2).

Коломоєць Галина Анатолівна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу національно-патріотичного виховання Інституту проблем виховання НАПН України (розд. 4.3).

Трейтяк Дмитро Вячеславович, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник відділу національно-патріотичного виховання Інституту проблем виховання НАПН України (розд. 3.3, 4.4).

Шкільна Ірина Миколаївна, кандидат педагогічних наук, старша наукова дослідниця, старший науковий співробітник відділу національно-патріотичного виховання Інституту проблем виховання НАПН України (розд. 3.1. (у співавторстві з К. О. Журбою); розд. 4.2. (у співавторстві з К. О. Журбою).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ В УЧНІВСЬКОЇ І СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ

1.1. Генеза поняття «солідарність» у науковому дискурсі

Сьогодні одним із важливих аспектів розбудови демократичних цінностей є єдність і солідарність усіх громадян нашої країни, що визначається глибоким розумінням цивілізаційних викликів, які постають перед Україною в перспективі її розвитку як країни-спільноти. У Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 рр. зазначено, що життєво важливою стратегічною метою державної політики в Україні є формування цілісної держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та просторовому вимірах на основі солідарності всіх громадян [112].

Розглядаючи питання побудови гармонійних відносин між владою та суспільством та різними групами в Україні, солідарність як один з найважливіших чинників суспільних відносин, на нашу думку, стала ареною для критичних і творчих роздумів. У зв'язку з цим актуалізується дослідження солідарності як педагогічного феномену та фактору стабільності й сталого розвитку сучасного українського суспільства загалом.

У зарубіжному науковому дискурсі різні аспекти солідарності стали об'єктом дослідження у працях таких науковців, як-от: Ч. Балік, Д. Шарон, С. Келішек і Н. Табак (студентська солідарність); Г. Брунхорст (історичний виклад поняття «демократична солідарність» та його зв'язок із транснаціональною громадянською солідарністю); А. Берджесс-Проктор, Г. Кассано, Д. Кондрон, Х. Лайонс і Г. Сандерс (вплив солідарності на впровадження ефективних стратегій вдосконалення письмових робіт учнів); Я. Беляускайте і Н. Валавічене (студентська солідарність та її вплив на формування культури академічної доброчесності); Ю. Габермас (соціальна солідарність як суттєве досягнення неушкоджених комунікативно

структурованих життєвих світів); К. Лінг (зв'язок мобільності в суспільстві з формуванням солідарності); Б. Малей (студентська солідарність у випадках академічно несумлінної поведінки); Я. Мороз і О. Свабовський (концепція академічної солідарності); Т. Парсонс (солідарність у спільноті людей); Д. Роббінс (солідарність та соціальна інтеграція); Ф. Родрігес (активні методики розвитку навичок солідарності та їх вплив на продуктивність навчання) та ін.

Етимологія терміна «солідарність» (з фр. *solidarite*) простежується в об'єднанні таких понять, як-от: спільність інтересів, взаємозумовленість і цілісність, злагода, однастайність у поглядах і діях, взаємозалежність, спільна відповідальність. Хоча концепція солідарності має тисячолітню історію, цей термін вперше був використаний П'єром Леру у 1840 р. після соціальних потрясінь Французької революції, а пізніше був формалізований у Статті 21 Декларації прав людини 1739 р. як «святий обов'язок підтримувати нещасних членів суспільства». Таким чином, сучасна солідарність асоціюється з ідеєю солідарності як «сукупності трансфертів» [59, с. 375], що включає перерозподіл ресурсів на користь нужденних та національну державу загального добробуту, побудовану на інтуїції, що така політика зміцнює відчуття спільноти плюрального суспільства [28].

Починаючи з класичного періоду античності, дослідники наголошують на важливості феномену солідарності для розвитку суспільства, що укладено в його основній функції – виживання та відтворення спільноти. Проте, слід зазначити, що крім цієї глобальної функції існують і вужчі спрямованості аналізованого феномену. Солідарність водночас є і характеристикою будь-якого суспільства, спільноти чи групи людей, і якістю відносин на соціальному та міжособистісному рівнях. Так, соціальні ідентичності й інтереси виражаються через солідарність у ході політичної боротьби; для соціальних інститутів солідарність є необхідною властивістю та умовою їхньої ефективної діяльності; спільноти потребують солідарності як чинника, що забезпечує їхню здатність мати спільні моральні та політичні зобов'язання. Разом з цим самі соціальні відносини вимірюються і розуміються часто через рівень

солідарності, що вони породжують. Крім того, солідарність є принципом суспільного буття багатьох сучасних країн світу, передбачаючи об'єднання ресурсів і можливостей акторів для досягнення спільних цілей при збереженні інтересів кожного із суб'єктів у рівновазі з суспільними інтересами [6, с. 3].

Слід наголосити, що в історії європейської суспільної думки ставлення до поняття солідарності було далеко не однозначним: від різкої критики солідарності (французький філософ Г. Сорель) до обґрунтування її нормативного статусу для розвитку суспільства (німецький філософ і соціальний теоретик Ю. Габермас).

Сьогодні все частіше науковці [14; 51; 71] говорять про міждисциплінарний характер феномену солідарності, що виходить за межі соціології і політології та динамічно розвивається. Цей багатоаспектний феномен охоплює моральні, політичні та соціокультурні елементи, які своєю чергою підтримуються тією чи іншою організаційною інфраструктурою та її інституційними чинниками. У своїй теорії соціальної дії Т. Парсонс [62] стверджує, що соціальна система складається з окремих суб'єктів, що взаємодіють один з одним у ситуації, яка має, принаймні, фізичний чи екологічний аспект, тобто акторів, які мотивовані тенденцією до оптимізації своєї діяльності та чиє ставлення до ситуації визначається й опосередковується через систему загальних культурно-структурованих символів. З огляду на це видатний американський соціолог тлумачить солідарність як невід'ємну характеристику суспільства, що підтримує стабільність та забезпечена порядком засвоєних у процесі соціалізації норм і цінностей [62]. З таких позицій солідарність визначається як вільна консолідована участь людей у суспільному житті, заснована на свідомому виборі та низці моральних вчинків [14]. При цьому солідарність виступає як інструмент виправлення несправедливості, примирення у ситуаціях конфлікту, відновлення порушеної соціальної рівноваги.

Основне значення солідарності є психологічним і відносно простим: це поняття вживається на позначення сукупності почуттів приналежності, що

підтримує «ставлення до взаємного прийняття, співпраці та взаємної підтримки між людьми» [2, с. 3]. У цьому сенсі воно протиставляється «відсутності стабільних соціальних стосунків, зв'язків чи зв'язків, відсутності спільноти чи почуття братерства» [45, с. 273]. Солідарність у цьому сенсі частково ґрунтується на «зацікавленості в цілісності спільної форми життя, яка включає власне благополуччя» [38, с. 23], і таким чином включає складне поєднання як егоїстичних, так і колективно-орієнтованих мотивацій, забезпечуючи певним чином розвиток соціального інтелекту людини. Останній передбачає здатність індивіда до міжособистісної взаємодії на основі комплексу соціальних знань, що охоплюють знання про особливості власної поведінки та поведінки інших людей, а також знання й розуміння соціальних проблем громади зокрема та суспільства загалом [32; 75]. Люди на основі здобутих соціальних знань (наприклад, норм і правил, які регулюють поведінку людей в суспільстві) здатні до аналізу різноманітних ситуацій міжособистісної взаємодії та передбачення наслідків або результатів поведінки інших людей. «У разі відсутності соціальних знань або їхнього низького рівня індивіди зазнають труднощів в аналізі ситуацій міжособистісної взаємодії і, як наслідок, погано адаптуються до різного роду взаємовідносин між людьми (сімейних, ділових, товариських тощо). Соціальний інтелект передбачає здатність обирати оптимальні для успішної життєдіяльності умови, тобто здатність адаптуватися до життя» [172, с. 170].

Крім того, солідарність як спроба заповнити прогалини в обмеженому сприйнятті людьми оточуючого світу забезпечує людську згуртованість перед обличчям відкритої невизначеності, що призводить до згуртованості людей, які поділяють цю невизначеність. І тоді солідарність стає для них опорою. У цьому контексті американський філософ Річард Рорті визначає солідарність як гнучке співчуття один до одного та почуття солідарності з будь-якою людиною, яка зазнає страждань та приниження [66, с. 192–194]. Отже, солідарність – це не просто емоційна потреба, а це практична вимога із заохочення емоційних

зв'язків між людьми. У цьому контексті солідарність стає потребою у формуванні ефективної суб'єктності, у взаємодії між людьми.

Таким чином, з одного боку, солідарність стосується колективності, об'єднання та цілісності як формальних, так і неформальних груп. Солідарність вимагає соціальної стабільності, згуртованості, участі та співпраці. Однак ці конотації показують, що аналізований термін може бути замінений іншими поняттями, такими як соціальні зв'язки, зобов'язання або згуртованість. Сама солідарність залишається терміном з обмеженою описовою функцією [26, с. 178].

З іншого боку, солідарність розуміють як відданість цілям суспільства, почуття спільної відповідальності за спільноту, групу та інших людей. Таке розуміння пов'язане з концепцією спільного блага. Кожен член суспільства зобов'язаний (морально) служити спільному благу свого суспільства та брати участь у житті спільноти, одночасно втілюючи в життя цілі суспільства.

Хоча солідарність, на переконання французького соціолога і філософа Е. Дюркгейма, сама по собі набуває моральної цінності, оскільки вона цінна для спільного життя, також надзвичайно важливо підтримувати соціальну співпрацю. Це питання особливо важливе в сучасних умовах, коли індивіди одночасно більш автономні та більш залежні від суспільства [17, с. 7]. Е. Дюркгейм визначив відоме розмежування між «механічною солідарністю», згодою у совісті між членами простої спільноти, та «органічною солідарністю» [68]. Органічна солідарність виникає у складних суспільствах зі сформованим розподілом праці, оскільки індивіди визнають, що їм потрібні інші, щоб забезпечити те, що вони не можуть виробити самі. Така структура економічних обмінів створює простір для відчуття органічної приналежності та повинна спонукати до справжньої, хоча частково егоїстичної, турботи про благополуччя інших людей. Іншими словами, функціоналістське тлумачення солідарності Е. Дюркгейма зберігає пояснювальну силу, яка може застосовуватися до кількох суспільств по-різному. Як обігрів тіла підтримується різними механізмами у холонокровних та теплокровних тварин, так і солідарність

здійснюється різними інститутами в різних типах суспільств. З іншого боку, складові сучасних суспільств є повністю диференційованими та взаємозалежними, і регулюються регуляторними процесами, які задовольняють їхню соціальну потребу у «заздалегідь визначенні функціонування кожного органу» [13, с. 237].

Функціоналістське пояснення солідарності Е. Дюркгейма можна розкласти в етіологічних термінах таким чином [9, с. 10]:

Солідарність є функцією суспільств, тому що:

- а) суспільства прагнуть підтримувати солідарність;
- б) підтримка солідарності причинно сприяла збереженню суспільств.

Сфера застосування такої етіологічної схеми є достатньо широкою, щоб застосовуватися до більшості історично відомих суспільств. Іншими словами, потреба в солідарності не є виразно сучасною властивістю, а радше передумовою будь-якого суспільства як такого; зрештою, «феномен групової лояльності та спільного використання ресурсів існував задовго до того, як розвинулася ідея солідарності» [76, с. 25]. Хоча солідарність може здійснюватися кількома механізмами, деякі з яких були розкриті лише в сучасності, процес її виникнення, пов'язаний з почуттям співчуття, залишається незмінним трансісторично та кроскультурно [9, с. 10]. Теорія соціальної еволюції Е. Дюркгейма зображує не лише перехід від одного механізму солідарності до іншого, але й поступове послаблення зв'язку між даною функцією та даним механізмом. Іншими словами, функція солідарності може виконуватися більшою кількістю механізмів у сучасних суспільствах, ніж у традиційних. Зокрема, принаймні в сучасних західних суспільствах, багато авторів вказують на державу загального добробуту як на основний механізм, через який здійснюється солідарність [9; 26].

Окрім механічної та органічної солідарності, сучасна типологія досліджуваного феномену є досить розгалуженою, враховуючи різні сфери життєдіяльності людини. Сучасні науковці виокремлюють: політичну солідарність (political), правозахисну солідарність (rights solidarity), матеріальну

солідарність (material solidarity), економічну солідарність (economic solidarity), глобальну солідарність (global solidarity), моральну солідарність (moral solidarity), духовну солідарність (spiritual solidarity) [44; 57].

Слід наголосити, що поняття солідарності стає дедалі більш уживаним у навчальних програмах і педагогічній літературі протягом останніх двох десятиліть, зокрема в працях учених [71], які зосереджуються на громадянській освіті для соціальних і політичних змін [71]. Це екзистенціально глибоке поняття також знаходиться в центрі етичного опису стосунків між учнем і вчителем у критичній педагогіці. Понад п'ять десятиліть тому бразильський педагог і освітній мислитель Пауло Фрейре [30] попереджав про ризики використання цього поняття як вираження того, що він назвав фальшивою або зловмисною щедрістю. П. Фрейре стверджував, що «справжня солідарність» вимагає, щоб ті, хто отримує користь від гнітючих обставин, були готові пожертвувати своїм статусом і привілеями, якщо вони хочуть приєднатися до пригноблених у їхній боротьбі за свободу. П. Фрейре вказує на солідарність як визначальний аспект освітньої етики, наголошуючи на різниці між «фальшивою щедрістю» та «справжньою солідарністю» [29]. На переконання вченого, вчитель, який приєднується до пригноблених учнів у «справжній солідарності», залучає учнів до діяльності як рівних та зобов'язується працювати з учнями над перетворенням несправедливих інституцій на гуманістично спрямовані інституції [30]. Справжня солідарність, як стверджує П. Фрейре [30], досягається лише тоді, коли вчителі здатні відмовитися від інтересів групи гнобителів і взяти на себе зобов'язання єдності з пригнобленими учнями. Дослідник вважає, що пригноблені учні можуть поважати власні процеси мислення, коли вони беруть участь у егалітарному діалозі та практиці з іншими учнями та вчителем [29]. Це фундаментальне бачення вчителя, солідарного зі своїми учнями, допомогло багатьом педагогам усвідомити, що вони зможуть сприяти сталому розвитку суспільства загального блага. І для багатьох критично налаштованих педагогів прагнення до солідарності зі своїми учнями є беззаперечною максимою. Своєю чергою американська педагогиня М. Грін

зазначає, що педагоги, які прагнуть солідарності з учнями з маргіналізованих верств населення, часто посиляються на солідарність, щоб зберегти власну суб'єктивність і домінування під час освітнього процесу [35; 36].

У соціокультурному контексті буття людини, педагогічному в тому числі, будь-який заклик до солідарності передбачає стосунки, наміри й етичні зобов'язання [34]. Солідарність є реляційною, тому що ніхто не солідарний сам по собі чи сам із собою, а також тому, що бути солідарним, це вимагає свідомої уваги до конкретних стосунків і динамічних переплетень, які породжують подібності та відмінності, що оживляють ці відносини. Ця увага до стосунків також є не просто загальним усвідомленням того, як стосунки формують особистості, а радше цілеспрямоване залучення, яке забезпечує сприятливі умови задля ефективної взаємодії. Остання в свою чергу є особливо необхідною в умовах кризи – війни, стихійних чи техногенних лих. Наявність спільних великих завдань, які вирішуються спільно на передусім добровільних засадах – сильний елемент солідарності. Загальновідомо, що розвиток різних аспектів єдності у суспільстві загалом та в освітньому закладі зокрема потребує соціальної взаємодії та, відповідно, координування дій як «ключової риси солідарності» [42, с.1]. Таке координування ґрунтується на моральних правилах, які є невід'ємною частиною солідарних відносин між людьми [14, с. 692].

У змісті поняття «солідарність» передбачено прагнення до трансформацій, а також етичні зобов'язання, засновані на взаємності та згоді. Солідарність без згоди чи взаємності ризикує не просто провалом, а й продовженням репресивних умов і підривом стосунків і намірів, які складають її основу [34; 67]. Сучасні науковці, наголошуючи на інтенційному вимірі солідарності, стверджують, що завдяки цьому соціальному феномену, всі учасники освітнього процесу можуть разом брати участь у діалозі щодо внеску кожного у спільне благо через співпрацю [67]. До того ж відомий німецький філософ і соціолог Ю. Хабермас [38] вважав солідарність необхідною передумовою для успішного акту комунікації. Всі учасники повинні брати до

уваги думку інших і таким чином проєктувати себе на розуміння власного світу та світу всіх інших учасників комунікації [38, с. 117]. Іntenційний вимір досліджуваного поняття також ґрунтується на розумінні солідарності як повсякденної практики. Через спільний діалог і колективну діяльність простежується взаємозв'язок між поколіннями, вказуючи на те, що їхня робота викликає ланцюгову реакцію та спонукає інших до солідарної діяльності та створення спільнот [38, с. 348].

Реляційні та інтенційні виміри солідарності показують, що солідарність є також етичним феноменом, спрямованим на трансформацію та подолання відмінностей. Для цього потрібна етика згоди та взаємності, включно з прийняттям спільних трансформацій, яка зазвичай сьогодні відсутня в більшості основних закликів до солідарності. Відсутність уваги до згоди та взаємності частково є причиною того, що дехто взагалі відкидає солідарність. Проте, як стверджують дослідники цієї сфери М. Гортон і П. Фрейре [41], саме в обговоренні складнощів щодо досягнення згоди та взаємності, солідарність може процвітати, навіть коли виникає напруга та непередбачувані ситуації під час таких обговорень.

Наголосимо, що саме наявність солідарності між усіма учасниками освітнього процесу забезпечує інтерсуб'єктивний спосіб здобуття знань. Під час цього інтерсуб'єктивного творіння вчитель заново відчуває свою власну здатність до пізнання через подібну здатність до пізнання, яка існує в учнів, а також сприяє тому, що викликає в учнів їхній власний акт пізнання [30, с. 10]. Прояв абсолютної довіри вчителя до учнів є необхідним задля того, щоб останні почали довіряти своїм знанням [41].

Солідарність – це щоденна діяльність, яка демонструє соціальну взаємодію людини у повсякденному житті. По суті, люди – це соціальні істоти, які потребують одне одного в житті в соціальному середовищі. Для створення спільного життя між людьми дуже важлива соціальна взаємодія один з одним [73, с. 54]. Людина як індивід у соціальному середовищі може змінити свою спільноту. Доведено, що люди можуть ініціювати нову ідею для поступових

змін, відомих як соціальний процес або процес формування суспільства. Зміни, що відбуваються в окремій людині, можна класифікувати як навмисні або ненавмисні соціальні зміни. Роз'єднаність з-поміж людей зростатиме, якщо не буде солідарності, яка починається зсередини, з себе або закладається якомога раніше, ще в дошкільному віці. Солідарність дуже важлива, оскільки вона значною мірою впливає на соціальні зміни, які включають ставлення кожного та умови оточуючого середовища, де домінують відмінності. І ці відмінності, що нас оточують у соціумі, не слід ігнорувати: тут важлива роль солідарності полягає у вирівнюванні та об'єднанні почуттів толерантності. Тому молоде покоління як наступник ідеалів нації повинно мати більш солідарну особистість у формі емпатії, мобільності, активної участі для підвищення солідарності в соціальному житті громади. Тому солідарність слід застосовувати якомога раніше до наступного покоління нації. Враховуючи важливість солідарності з метою прийняття відмінностей, які можуть збагатити взаємодію між людьми, культуру та єдність, солідарність необхідно культивувати та підтримувати з дитинства. Шлях до побудови солідарності починається з найпростішого – це повага до людей. Взаємна повага до людей іншої етнічної приналежності, з іншими переконаннями та статусом також дуже підкреслюється з точки зору солідарності, щоб наша нація, багата на різноманітність, могла підтримуватися від сьогодення до майбутнього [73].

В освітньому процесі, основою якого є співпраця, учень і вчитель удосконалюють свою спільну увагу на питанні, яке потрібно зрозуміти, або на діяльності, яку необхідно виконати, тобто на спільних цілях. При цьому солідарність як спільна діяльність базується не просто на запрограмованому виконанні своєї частини певної роботи, а й на свідомому баченні спільної мети, співучасті й емоційному її прийнятті. Прагнення до спільної мети є однією з основних характеристик солідарності та визначає її свідомий характер [14; 15; 31; 33]. При цьому, як зазначають Дж. Мороз і О. Свабовський, солідарність не є автономним поняттям, а змістово-інтенційному аспекті залежить від тієї чи іншої спільноти, а саме від її мети досягнення солідарності [52]. Свідомий

характер солідарності сприяє тому, щоб нормативні основи будь-якої спільноти, в тому числі й освітньої, визначають такі соціальні характеристики, як здатність до відповідальності та дисципліни, а також сумісність індивідуальних інтересів, почуттів і переживань. У цьому контексті, «ми» завжди існує через «вони» і не протиставляється йому. Без «вони» не було б «ми». Центрування «Я» обов'язково відокремлює його від іншого, але «Інший» необхідний для створення «Я», яке на самому базовому рівні виникає внаслідок диференціації. Солідарність, у певному розумінні, є психологічною потребою людей, і її можна приблизно прирівняти до того, що Абрахам Маслоу [47] називає потребами любові та приналежності. Американський психолог використовує цей термін стосовно ієрархії людських мотивацій [47]. Отже, солідарність є не лише засобом досягнення мети, а і самоціллю. Коли потреби в любові та причетності задоволені, люди прагнуть задовольнити потреби самоповаги, самоактуалізації та самовдосконалення, що певною мірою і забезпечує навчання у закладі вищої освіти.

По-перше, освітній процес та соціокультурне життя закладу освіти сприяють ефективному оволодінню особистістю набором світоглядних і загальнолюдських цінностей, що органічно входить у ядро етики того чи іншого закладу вищої освіти. Звідси випливає вимога включення виховних компонентів до освітнього процесу, орієнтованих на формування ціннісних установок підростаючого покоління. Адже загальні цінності та норми, які передбачені в культурній системі, підтримують порядок та гармонію у суспільстві загалом та у закладі освіти зокрема.

По-друге, заклад освіти як соціокультурне комунікативне середовище забезпечує успішну соціалізацію особистості через особливу спільність та єднання на основі загальноприйнятих поведінкових патернів між суб'єктами взаємодії. Зауважимо, що характерною особливістю солідарності є саме соціальне згуртування, стійкість якого виявляється на основі виправданої необхідності як в індивідуальній, так і суспільній свідомості.

По-третє, соціокультурне середовище закладу освіти забезпечує умови, що сприяють формуванню навичок адаптації до мінливого, але взаємопов'язаного світу. Це виявляється у набутті підростаючим поколінням, з одного боку, компетентностей з освоєння адаптивних ситуацій, а з іншого – збалансованості соціальних очікувань та установок з її індивідуальним трактуванням об'єктивної реальності. При цьому саме на основі солідарності поглиблюються адаптивні вміння та навички учнів, зокрема вміння та навички самостійного відповідального життя, як-от: здатність швидко реагувати на зміни та проблеми соціокультурного середовища, здатність визначати пріоритети й ухвалювати ситуативні рішення тощо.

По-четверте, заклад освіти сприяє накопиченню соціального капіталу молоді як сукупності соціальних зв'язків і відносин між людьми, побудованих на довірі, взаємодії й співпраці.

Підтримання самої солідарності спільноти будь-якого закладу освіти неможливе без породжуючих її умов: єдності інтересів, поглядів і переконань, прийняття та поділу молодими людьми аксіологічних аспектів буття, усвідомлення приналежності до спільноти освітньої тієї чи іншої освітньої інституції та причетності до процесів освоєння та збільшення знань, спільного досягнення цілей та співпраці, а також різних форм психологічної та соціальної підтримки (схвалення, співчутливості, співчуття та взаємодопомоги).

Беручи до уваги вищезазначене, можемо стверджувати, що сутність поняття солідарність тісно пов'язане з концепцією етики турботи (ethics of care). Турбота, будучи емпатійно спрямованою на потреби, почуття і переживання інших людей, забезпечує психологічні потреби особистості на вищому рівні, зокрема потреби у належності, безпеці та самоактуалізації, а також почуття повноправності, вибудови взаємовідносин та співпраці з іншими [172]. Американський філософ В. Гелд вважає турботу базовою морально-етичною цінністю: «без турботи людське життя є неможливим, адже вона необхідна людям для виживання. ... Хоча і може існувати життя без справедливості, але не може бути життя без турботи, яка є цінністю»

[39, с. 302]. Турбота як цінність передбачає активно діяльнісне зацікавлене ставлення до іншої людини і формується через «мережу взаємозв'язків» з іншими людьми [172, с. 154].

Теоретики етики турботи [39; 54; 55; 56] пропонують ідеал моральної досконалості людини на основі самовідданої турботи про інших, яка, за умови глибокого проникнення проблемами інших людей, на думку американської психологині та педагогині Н. Ноддінгз, слугує єдиним способом турботи про власну «етичну самість»: «як турбота про інших поглинає нас і спрямовує нашу мотиваційну енергію на них, так і турбота про власну етичну самість змушує нас пробиватися до інших крізь хмари сумніву, відрази й апатії» [55, с. 50]. За твердженням дослідниці, турбота є соціальною дією на основі емпатії та толерантності, що ґрунтується на визнанні взаємозв'язку всіх учасників освітнього процесу та заохочує студентів до прояву гуманності [55]. Без здатності поставити себе на місце іншої людини неможливо піклуватися про неї. Водночас дотримання етики турботи в освітньому процесі сприяє успішному навчанню студентів піклуванню про себе як про суб'єктів соціокультурного середовища. Погляд на світ, заснований на турботі, – це погляд на особистість у контексті соціальних відносин, де права людини та колективні права й пріоритети інтегруються. Для того, щоб продемонструвати сутність турботи, Н. Ноддінгз пропонує залучати студентів до діалогу, який покликаний співвідносити соціокультурний розвиток суспільства з особистими запитами людини, з її інтересами, сприяти солідарності тієї чи іншої спільноти [56, с. 131]. Діалогічність як властивість існування, створюючи міцні взаємозв'язки, зберігає цілісність культури та протистоїть мозаїчності культурної свідомості, коли людина залишається на поверхні явищ, отримуючи випадкові враження від факторів, що впливають на неї. Одним із проявів діалогічності у культурі стають відносини «Я-Інший». Діалогічність за формою – це спосіб репрезентації себе іншій людині, вибудовування відносин з нею, а за внутрішнім змістом – рефлексія себе в цій взаємодії. Те, як людина зможе пред'явити себе Іншому й у водночас зберегти свою індивідуальність, є

ознакою його особистісної культури, результатом його зусиль з самоосвіти і саморозвитку, суть яких зводиться до залучення і переосмислення культурних цінностей, створених іншими. Ось чому діалог породжує безліч культурних угруповань, вказує шляхи взаємодії людини і культури. Загалом Солідарність, заснована на діалогічному взаємодії, передбачає збереження культурних традицій, оскільки діалог за своєю сутністю є видом культурної трансляції. Власне діалог – «це взаємодія, яка визначає ефективність комунікації шляхом урахування самотності комунікантів, а також відмінності й оригінальності їхніх поглядів [172, с. 156]. Діалогічні відносини є «особливою формою спілкування, яка надає можливість удосконалювати процеси спільного пізнання та координувати дії в колективі з метою досягнення реальних соціальних змін» [172, с. 156].

Отже, соціальні зобов'язання на основі діалогічних відносин, слугуючи підґрунтям солідарності, ототожнюють її із почуттям єдності в академічній спільноті зокрема та суспільстві загалом. Іншими словами, справжня солідарність та її прихильники не лише шукають задоволення та користі, а й діють на основі універсальних внутрішніх цінностей і спільних норм певної спільноти, академічної в тому числі. Солідарність має сьогодні більш рефлексивний характер, передбачає активну роль індивіда у її формуванні, і пов'язується з проблематикою благоустрою суспільства, виступаючи при цьому однією з ключових соціальних цінностей.

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що концепція солідарності функціонує як міждисциплінарний феномен, створений спільною працею та спільною творчістю, спільним прагненням до спільних цілей, спільних цінностей. У сучасному науковому дискурсі поняття «солідарність» розглядають: по-перше, як інтеграцію, що ґрунтується на спільних інтересах індивідів, груп, а також на взаємозалежності та відповідальності; по-друге, як єдність, засновану на моральних цінностях, етичних зобов'язаннях і турботі в результаті дотримання спільних норм і цінностей; по-третє, як спільну діяльність задля досягнення певної мети відповідно до принципу «один за всіх і всі за одного». Свідомий

характер солідарності сприяє тому, що нормативні основи будь-якої спільноти, в тому числі й освітньої, визначають такі соціальні характеристики, як здатність до відповідальності та дисципліни, а також сумісність індивідуальних інтересів, почуттів і переживань з інтересами та почуттями інших [51, с. 74]. Аналізований феномен передбачає усвідомлення спільних інтересів, цілей, стандартів, а також симпатій, що створює психологічне відчуття єдності груп чи класів. Солідарність, об'єднуючи людей в одне ціле, не відкидає окремих людей і розглядає їх як основу суспільства. Загалом феномен солідарності як універсальна цінність сприяє сталому розвитку різних соціальних спільнот.

Для створення та підтримки солідарності на високому рівні в українському суспільстві необхідно виробити нормативно-ціннісний комплекс, що включає сенси минулого, сьогодення та майбутнього, що присвоює оцінки, розставляє акценти, що розповідає людині про світ і про неї саму в цьому світі, яка б розділялася релевантною більшістю українського соціуму і підтримувалась. Цей символічний комплекс повинен виражатися в ідеології солідаризму – це ідеологія здорових соціальних відносин, на чільне місце ставить не політико-економічну доктрину, а соціальну норму і соціальне здоров'я. Така ідеологія конструктивних відносин, що заміщає політичні ідеології, головний акцент робить зміст суспільних взаємодій у всіх ключових сферах життєдіяльності соціуму, освітньої зокрема. Прагматичність такої ідеології полягає в тому, що її символічна система вітає все, що працює на розширене соціокультурне відтворення суспільства, і, відповідно, відкидає все, що перешкоджає цьому завданню.

1.2. Сутність та змістова структура формування в учнівської й студентської молоді національної солідарності

Теоретичне осмислення проблеми формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності в умовах війни та повоєнного часу є надзвичайно важливим, оскільки воно задає систему наукових підходів, положень і базових принципів, без яких неможлива систематизація сучасних досліджень.

У концептуальному полі нашого дослідження вважаємо за необхідне розглянути сутність понять «національна солідарність», «формування національної солідарності в учнівської та студентської молоді».

До питання формування національної солідарності зверталися філософи, політологи, історики, психологи, педагоги.

До питань солідаризму зверталися П. Гай-Нижник, І. Дацюк [98; 108] та ін. Солідаризм є соціально-політично концепцією на протигагу ідеї класової боротьби й виступає важливим фактором націєтворення, об'єднуючи усіх громадян. Окрім того солідаризм виступає стратегією мобілізації соціуму у період загроз існування держави та війн, підвищуючи його мобілізаційний потенціал за рахунок спільних інтересів та узгодження дій різними соціальними групами.

Національна солідарність визначає ідеологію будь-якої країни, оскільки об'єднує громадян довкола спільних цінностей і задач збереження, захисту і розвитку країни.

В Україні тривалий час після здобуття незалежності ідеологія нав'язувалася зовні Російською Федерацією, що відображалось у статусі російської мови, стримуванні проукраїнських сил, числених інституціях, які працювали на користь РФ, а також нав'язаних положень у Конституції України, де у статті 15 зазначалося: «Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова» [129, с. 9]. Таке тлумачення давало змогу РФ активно просувати свої наративи та контролювати ідеологічну сферу України, уміло роз'єднуючи українців на регіони, всіляко підкреслюючи різницю між заходом і сходом, півднем і центром України, готуючи ґрунт для майбутньої агресії.

На думку М. Плешко [146], першим українським солідаристом був Т. Шевченко, який у своїх творах намагався об'єднати розділених українців, зазначаючи: «Не так тії вороги як добрії люди»; «Доборолась Україна до самого краю. Гірше ката свої діти тебе розпинають» та протиставляє їм згуртованість і солідарність козаків, які об'єднувалися заради спільних цілей і перемогали.

Ідеалом національної солідарності українців є спорідненість, тісний зв'язок між членами суспільства, спільне бачення «блага» і любов до України – «сім'я вільна й нова», яка можлива за умови запеклої боротьби з поневолювачами.

Ідеї української національної солідарності набули розвою у праці «Праця людини та її ставлення до розподілу енергії» (1880 р.) С. Подолинського.

На початку XX століття український солідаризм трактувався в контексті «колектократії», «конкордизму» (Винниченко), «класократії» (Липинський), «націократії» (Сціборський), «національного солідаризму» (Боярський), співзвучних ідеям західного «класичного» солідаризму.

У комплексному дослідженні В. Даниліва «Солідарність і солідаризм» [11] солідарність визначається через усвідомлення спільної мети і відповідальності. Людина розглядається як колективна істота, що дотримується певних корпоративних правил. Також автор зазначає, що у 1947–1972 рр. національна солідаристська ідеологія була офіційною в ОУН.

Національна солідарність українців є фундаментом змін в українському суспільстві, що відповідає демократичним цінностям Європейського Союзу та сучасному соціальному ідеалу. Національна солідарність здатна зцементувати українське суспільство не лише для відсічі ворогу, а й відбудови України та її руху до європейської спільноти. Важливою характеристикою національної солідарності є її емоційна складова, яка несе посил єднання, згуртованості, прояву спільних емоцій (любові, ненависті, емпатії тощо). Національна солідарність обумовлена прагненням народу, нації зберегти себе, власну культуру, мову, віру та ін.

Значущість проблеми формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності у воєнний і післявоєнний час підтверджують дослідження в різних сферах науки. Отримані нами результати підтверджуються положеннями дисертаційних досліджень, присвячених проблемі національної солідарності української молоді. Так, у дисертаційному дослідженні О. Шевченко «Концепція солідаризму: історія, теорія та практика впровадження в Україні» (2019), де вивчається досвід формування солідаризму в Україні і Європі,

звертається увага на чинники формування української солідарності в умовах втрати державності, зокрема взаємозалежність і необхідність усунення конфліктів. Концепція солідаризму виступає умовою збереження нації. Авторка обстоює думку, що «концепція солідаризму – соціальна технологія побудови держави, у якій її члени (громадяни, сім'ї, етноси, релігійні конфесії, соціальні групи, політичні партії, бізнес корпорації) володіють реальною правовою і соціальнополітичною суб'єктністю, на основі чого їх права, можливості та інтереси можуть бути консолідовані та солідаризовані заради досягнення консенсусних цілей (загального блага), що і призводить до порятунку держави від криз» [180, с. 3].

З точки зору логіки дослідження концепція солідарності опирається на соціальні й ідеологічні підвалини, які визначають закономірності розвитку сучасної держави та її конституціоналізм, оскільки саме в Конституції закладаються найважливіші цінності, такі як свобода, справедливість, рівність, гідність та ін.

У дослідженні Ю. Руденко «Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації» (2021) обґрунтовуються відмінності між національними ідентичностями як ознаками унікальності кожної нації. Дослідниця переконана, що солідарність кожної нації значною мірою залежить від здатності до брендингу нації та збереження історичної пам'яті як політичного ресурсу. Базовими засадами національної держави виступають історія, культура, мова. На думку авторки, консолідація може відбуватися через інтеграцію суспільства. Остання є поєднанням інтеграції в суспільство (через залучення нових членів серед різних соціальних, етнічних, гендерних груп суспільства) та інтеграцію в суспільстві (через виникнення солідаритетів у різних груп) [157, с. 20].

Виявлено різні типи консолідації: ситуативну і стабільну політичну консолідацію, стихійну й організовану, деструктивну й конструктивну. Цілком природно, що суспільство або окремі групи можуть об'єднуватися як стихійно, так і організовано. Консолідація суспільства реалізується на ціннісному й

процедурному рівнях, де механізмами виступають довіра й толерантність. Процес становлення національної держави обумовлений демократичними перетвореннями й політичною модернізацією.

Близькою за змістом до нашого дослідження є дисертація Р. Сойчук «Теоретико методологічні засади виховання національного самоствердження в учнівської молоді» (2017), концепція якої вибудовується на формулі національного успіху, що включає підвищення престижу належності до української нації через формування адекватно високої національної самооцінки, подолання меншовартісності, національно-особистісних цінностей, позитивної мотивації національної спрямованості, «що сприяє національній солідарній узаємодії; усвідомленню кожною особистістю національних інтересів української нації та нагальної потреби їх захисту» [162, с. 4]. Авторка доводить, що основою консолідації українського суспільства є національне самоствердження, детерміноване такими цінностями, як-от: національна гідність, відповідальність, толерантність, гордість, відданість, а також національна солідарність і самодостатність. Рівень вихованості зазначених цінностей в українській молоді є запорукою національної єдності й безпеки Української держави і її громадян.

Національна солідарність є фундаментом змін і поступу українського суспільства в його прагненні до інтеграції в Європейський Союз. Національна солідарність ставить за мету об'єднання українського суспільства як для відсічі ворогові, так і для відбудови України в європейській сім'ї.

При розгляді понятійного апарату нашого дослідження слід звернути увагу на термін «солідаризм», який походить від французького *solidarisme* (від фр. *Solidaire*) і означає – однастайність, узгодженість, спільність інтересів.

Таким чином **національна солідарність** є найважливішою моральною характеристикою української національної спільноти, що визначає національну спорідненість членів українського суспільства через систему цінностей, національну свідомість, національну культуру, мову, моральні правила і закони і виявляється у самоорганізації, активній громадянській позиції, здатності діяти задля спільної мети і спільного блага.

Ми виділяємо *внутрішню національну солідарність* (як спільність дій та їх узгодженість перед різними викликами людей різних соціальних груп, етносів, поколінь (батьки-діти) задля досягнення спільної мети, спільного блага), та *транснаціональну солідарність* (як здатність не лише українців, а й цілих країн, народів, представників різних рас об'єднуватися довкола боротьби за територіальну цілісність України проти російської агресії та геноциду українців).

Концепція національної солідарності є надзвичайно актуальною для України та української школи в умовах війни та повоєнний час.

В еволюції формування національної солідарності можна виділити декілька етапів:

- *родинна* (сімейна) солідарність, об'єднувала членів однієї сім'ї. Для українців сім'я завжди залишається на першому місці;

- *родова* солідарність, що будується на основі кровної спорідненості членів роду, їхнього усвідомлення спільного походження;

- *племінна* солідарність об'єднує членів групи задля спільного виживання, їхнього захисту і безпеки;

- *національна солідарність* об'єднує громадян однієї країни, які мають спільну територію, мову, традиції, релігію, дотримуються встановлених ними законів. Держава, яка об'єднує громадян забезпечує їх захист, свободи і права, а також наділяє обов'язками.

Основою національної солідарності є національна ідентичність.

Національна спорідненість – це особливий душевний стан, коли рід як нація свідомо і почуттєво перебуває у мені, а я в роді; усе ціннісно краще, що є в ньому «переливається» у мою духовну сутність, а я утримуючи її, продовжую у своїх добротворних діяннях. У такому значенні, за нашого розуміння, й можливо вести мову про національну ідентифікацію, тобто уподібнення, що ввібрало в себе всю глибину спорідненості. За традиційного ж підходу ідентифікація в основному асоціюється з нижчим психологічним механізмом наслідування зі всіма його розвивально виховними обмеженнями.

Національна ідентичність особистості виявляється у суб'єктивному переживанні належності до українського народу, нації, свідоме прийняття його моральних цінностей, що характеризується ототожненням і формуванням відповідної національної Я-концепції, що виявляється у власній самоповазі, національній гідності, умінні користуватись правами і свободами, справедливості, відповідальності, любові до України та бажанні пов'язати свою долю з долею України.

Громадянська компетентність – здатність особи реалізовувати і захищати права та свободи людини і громадянина, відповідально ставитися до обов'язків громадянина, брати активну участь у суспільному житті, підтримувати розвиток демократичного суспільства та утверджувати верховенство права, ідеї демократії, справедливості, рівності, на засадах рівних прав і можливостей.

Громадянська стійкість відображає національну ідентичність та солідарність у повсякденному житті і в умовах війни та повоєнного часу, здатність протистояти ворожій ідеології та інформаційним впливам.

У кожному віці існують свої особливості формування національної солідарності, обумовлені потребами і суперечностями та змінами у розумінні дитиною себе, свого призначення і місця у громадянському суспільстві.

Найбільш гостро питання приналежності до нації постає та формування національної солідарності постає у ранньому юнацькому віці, коли діти намагаються віднайти відповідь на запитання, хто вони є, з якою спільнотою ідентифікують себе, у чому їхнє призначення і покликання.

У ранній юності особистість перетворюється на розвиненого суб'єкта, що оволодіває соціальним досвідом, робить його своїм надбанням, тобто відбувається розгорнута соціалізація. В цей же період юнаки і дівчата набувають і все більшу самостійність, відносну автономність, тобто відбувається подальша їхня індивідуалізація. У цей період хлопці і дівчата бурхливо переживають стан дорослішання, все більше неспокійно й невпевнено відчують себе у сучасному світі. З віком зникають кризові явища підлітка:

дратівливість, негативізм, підозрілість, почуття ворожості. Особистість набуває певну вікову стійкість. Але страх за майбутнє в юнацькому віці повертає дратівливість, образу, ворожість стосовно себе і до суспільства і вони стають набутими особистісними характеристиками. До 16 років різко змінюється спрямованість, перетворюючись у егоїстичну з індивідуалістичною акцентуацією, що означає позитивне ставлення молодших юнаків до себе (вони себе цінять), але негативне ставлення до оточуючих. І хоча повністю не заперечують їх, але відчують «ворожість» самого суспільства.

В ранньому юнацькому віці на основі якісних і кількісних змін відбувається інтенсивний розвиток саморозуміння. Молодих людей хвилює пошук відповідей не лише на питання «Хто Я?», «Який Я?», але й на питання «Навіщо Я?». Вже сам зміст таких питань актуалізує у молодих людей процес саморозуміння. Юнаки (дівчата) формують систему знань на основі усвідомлення не стільки власних індивідуальних особливостей, скільки своєї соціальної сутності і неповторності.

Молоді люди по-різному і на різному рівні прагнуть визначити своє місце в суспільстві. Це для них можливо в рамках самосвідомості через демонстрацію своєї ролі, свого статусу. Старшокласники думають про себе більш узагальнено, і перш за все про ті особливості особистості, які допоможуть їм зайняти певне місце в житті і суспільстві.

Центральною особистісною якістю у юнацькому віці вважається соціальна відповідальність.

Тому у юнацькому віці пріоритетними рисами ціннісного ставлення до Батьківщини є відповідальність, дієвість та рефлексивність. Юнаки і юнки не лише ідентифікують себе з українським народом, але й прагнуть жити в Україні, проявляють готовність служити Вітчизні на шляху її національного демократичного відродження; працювати на її благо, захищати її; поважати Конституцію України і виконувати норми Законів. Вони бережно ставляться до етно-етичної культури народів України; володіють рідною та державною

мовами; визнають пріоритети прав людини, поважають свободу, демократію, справедливість, усвідомлюють себе громадянами-патріотами.

Структура формування національної солідарності в учнівської та студентської молоді є динамічною. Це дало підстави С. Максименку допустити, що «зміни структури відбуваються і всередині вікових етапів, визначаючи індивідуальний стиль і відбиваючи специфіку життєвого шляху кожної особистості» [138, с. 9]. Динамічність визначає як структуру, так і характер виховання, що дозволило виділити наступні структурні компоненти сформованості національної солідарності.

Когнітивний компонент визначають знання, уявлення про Україну, суспільство, цінності свободи, любові, гідності, справедливості, відповідальності, покликання, судження про національну солідарність, національні інтереси, інтеріоризація цінностей відповідно до вікових особливостей юнацького віку, що стимулюють громадянську активність. Згідно з когнітивним компонентом в юнацькому віці, розширюється світогляд, що впливає на формування національної ідентичності, рефлексію, пошук варіантів у вирішенні різноманітних завдань спрямованих на підтримку захисників України, внутрішньо переселених осіб тощо. Наявність в учнівської та студентської молоді морально-етичних знань запобігає спотворенням або хибним уявленням про національні цінності і сприяє формуванню інтересу до української історії і мови, усвідомлення власного місця у житті країни та виявленню шляхів самоудосконалення і самореалізації особистості.

Однак, знання, які не стали переконаннями для юнаків і юнок, можуть не мати ніякого впливу на їхню поведінку, що обумовлює потребу їх емоційного переживання, з опорою на життєвий досвід індивіда. Це дає підстави для виокремлення **емоційно-ціннісного компонента**, який забезпечує формування мотивів, переживань, емоцій, бажань до вироблення національних цінностей таких як: свобода, справедливість, гідність, відповідальність, згуртованість. З точки зору І. Беха, розвиток особистості здійснюється завдяки позитивним емоційно-почуттєвим переживанням та обумовлений її індивідуально-

психологічними властивостями. Вивчаючи взаємодію емоцій і моральності, він звертає увагу на емоційні механізми регулювання оцінок та самооцінок особистості за обраними нею моральними критеріями, вважаючи, що емоції впливають на ефективність виховання моральної самосвідомості та вибір смисложиттєвих цінностей [82].

Почуття й емоції пов'язані з мотивами поведінки, які спонукають особистість до прояву національної солідарності. Взаємозв'язок мотивів і цінностей виявляється у тому, що задля їх опанування і досягнення смислу життя з'являються допоміжні мотиви і спонуки, водночас блокуються мотиви, які могли би гальмувати цей процес чи шкодити йому. Мета і цілі також виступають у ролі мотиваторів. «Ціль – ідеальне уявлення результату, який має бути досягнутий у ході людської діяльності. Вона виконує важливу соціальну функцію: збуджує, мобілізує, спрямовує волю й енергію людини на реалізацію життєво важливих для неї дій, вчинків, поведінки діяльності» [81, с. 136]. Мета, а також близькі і далекі цілі мають особисту значущість, мотивують особистість на їх досягнення, визначають характер діяльності, впливають на вироблення життєвих планів і вибору стратегії задля їх досягнення, організують поведінку.

Процес формування національної солідарності неможливий без **компонента довільної спонуки**, що забезпечує його збалансованість, стійкість і стабільність. Переживання індивідом причетності до спільноти, громади, суспільства потребує певних зусиль індивіда, наполегливості, рішучості, самоконтролю та саморегуляції. «В ситуації боротьби різних, а часто й протилежних мотивів, вольове зусилля забезпечує вибір і безконфліктний подальший життєвий рух» [81, с. 48]. Компонент довільної спонуки є особистісним, визначає спрямованість особистості на досягнення єдності, спільних цінностей у системі інтеграції особистості з залученням емоційної, вольової, смислової й ціннісної саморегуляції особистості [81, с. 49].

Людина у житті стикається з труднощами та перепонами, намагається вирішувати не лише власні проблеми, а й чужі. Може відмовитися від своїх

смісложиттєвих цінностей свого призначення, що потребує повернення «до первинного прагнення, спрямовувати своє Я до самого себе якраз у духовно-ціннісних показниках» [85, с. 7], як умови розгортання довільної спонуки. Компонент довільної спонуки утверджує особистість як суб'єкта свого життя, центральну постать, здатну на мобілізацію своїх моральних ресурсів, відповідальну за прийняті рішення і можливі наслідки.

На основі цілей, мотивів, емоцій людина виробляє стратегію з досягнення національної солідарності. Виходячи з цього, поведінковий компонент характеризується зняттям внутрішніх протиріч, сформованістю навичок вчинення і поведінки, готовністю діяти згідно з обраними цінностями, протистояти несправедливості, приниженню людської гідності, порушенням прав і свобод, а також в умінні встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, здатності вносити корективи відповідно до життєвих обставин, ухвалювати рішення, обирати моральні засоби для досягнення своєї мети, здійснювати моральний вибір на основі об'єктивної оцінки своїх здібностей і можливостей.

Національні цінності є тим феноменом, які інтегрують досягнення людства у царині моралі, виступають спонукою до саморозвитку і самотворення особистості, характеризують моральну свідомість та самосвідомість особистості.

В якості базових моральних цінностей нами були визначені – свобода, гідність, справедливість, рівність, відповідальність, громадянська активність, згуртованість.

Виокремлено базові смісложиттєві цінності особистості, такі як свобода, любов, справедливість, гідність.

Свобода як цінність полягає в усвідомленні молоддю своїх реальних можливостей у рамках суспільно значущих ціннісних пріоритетів, які втілюються в індивідуальні стратегії поведінки, діяльності, комунікації та презентують наявні сутнісні сили і їх адекватну самореалізацію. Свобода як фундаментальна цінність не може бути реалізованою у тоталітарному суспільстві. Свобода невід'ємна від відповідальності і протистоїть свавіллю.

Свобода передбачає альтернативність та моральний вибір, здатність особистості діяти відповідно до ситуації, вибір шляхів самореалізації. Виокремлено соціальну, особистісну і духовну свободу.

Справедливість є ставленням особистості до інших, що ґрунтується на об'єктивному оцінюванні їхніх реальних діянь і не передбачає інтелектуально-емоційного суб'єктивізму у цьому процесі. Справедливість є складовою стосунків, основою довіри дітей до інших людей, що полягає в об'єктивному оцінюванні, єдності слова і діла, неупередженості, рівності, ставленні до обов'язків і відповідальності, а також самокритичності.

Гідність відображає ціннісне ставлення особистості до себе, яке детермінується її духовно-моральними цінностями у дії та забезпечує особистісну стійкість і автономію. Гідність як смисложиттєва цінність виступає інтегратором особистісного і соціального життя особистості, так як відображає моральне ставлення особистості до себе і суспільства до людини.

Відповідальність є усвідомленою свободою конкретної особистості у прийнятті моральних рішень, виборі цілей та адекватних засобів їх досягнення. Відповідальність ні в якому випадку не суперечить особистій свободі, вона є логічним її виявом, детермінантою діяльності та поведінки, що визначає життєдіяльність та поведінку особистості, її життя у соціумі. Педагог-гуманіст В. Сухомлинський розглядав відповідальність у контексті «піклування людини про людину» [170, с. 412], як здатність особистості самостійно формулювати обов'язки, виконувати їх. З цього приводу він писав, що «...серцевиною людини, її стовповим коренем, від якого все залежить і все починається, є обов'язок, усвідомлення і переживання людською особою свого обов'язку перед Вітчизною, перед пам'яттю і моральними цінностями народу, перед іншою людиною – її долею, радощами, щастям, життям, народженням і смертю. Обов'язок – це моральна основа, моральна серцевина, від якої залежить те, чого ми чекаємо від вихованця, – ...готовність і вміння робити добро людям».

Рівність – фундаментальна вимога існування правової держави, що

визначає взаємодію, відносини між різними суб'єктами (людьми, народами, етносами) на основі визнання їхніх прав, свобод і відповідальності. Рівність забезпечує рівні можливості для громадян та соціальний баланс у суспільстві.

Громадянська активність як цінність передбачає участь особистості у соціальному і політичному житті країни/громади з метою відстоювання спільних інтересів, втілення демократичних цінностей як умови формування національної солідарності.

Згуртованість як здатність суспільства чи спільноти до спільної дії, що базується на довірі і спільних цінностях. Згуртованість громадян до спільного захисту держави під час війни, протести, волонтерство.

Таким чином, характеристика понятійного апарату формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності дозволяє розглядати їх у контексті сучасності та визначити структурні компоненти зазначеного феномену.

1.3. Чинники формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності

Національна солідарність є основою стійкості держави, особливо в умовах зовнішніх і внутрішніх викликів. Її чинники формуються під впливом історичних подій, культури, політики, освіти та громадянської активності молоді. Формування національної солідарності ґрунтується на національній свідомості, національній культурі, національній мові, національній ідеї.

Національна культура – є унікальною і самобутньою, що ґрунтується на народній українській культурі. Творцем української національної культури є український народ, який створив її упродовж багатьох століть, що знайшло відображення у моральних цінностях, святинях, національній символіці, у традиціях, звичаях, обрядах, ритуалах, духовних почуттях (національні, моральні, естетичні, релігійні, громадянські, патріотичні), втілених у народному фольклорі. На розвитку національної культури негативно позначились війни, тривалі заборони, репресії, негативна міфологізація образу

українця, переписування історії та применшення ролі українців у житті тих країн чи імперій, до складу яких вони входили у різний час. Усе це стало причиною широких еміграційних процесів, за яких українці були змушені залишати свою землю і шукати долі в інших країнах та збагачувати інші культури світу. Постійні військові конфлікти та боротьба за свою землю проти різних поневолювачів змусили українців найвище цінувати свободу та незалежність, які залишаються найважливішими моральними і духовними цінностями і водночас характеризують українців.

Національна свідомість є цілісною системою духовних орієнтирів нації, необхідних для її виживання і розвитку, що сформувалися у процесі її історичного розвитку та становлення. Національна свідомість поєднує ідеї, цінності, моральні правила, закони, прагнення, які визначають духовну ауру нації.

В «Українській малій енциклопедії» Є. Онацького національна свідомість визначається як «знання минулого своєї нації і обов'язків, що з того випливають... Отже свідомість – це пам'ять, консервація і акумуляція минулого в сучасному. Але кожна свідомість це й випередження майбутнього... Отже втримувати те, чого більше нема, попереджати те, що має бути, оце й є перша функція свідомості» [144, с. 1698].

Складниками національної свідомості є:

- національний світогляд;
- національна ідентичність;
- мовна ідентичність;
- ціннісна ідентичність і смисли;
- колективна історична пам'ять;
- патріотизм;
- ставлення до представників інших націй і національностей, що проживають на теренах України;
- соборність.

Основою національної свідомості є національна самосвідомість. Національна самосвідомість є усвідомленням своєї національної приналежності, суб'єктності і відповідальності за долю країни, відповідної культури та національних цінностей. Національний світогляд є основою осмислення особистістю свого місця і ролі у житті соціуму, країни, її відповідальності за власні вчинки, моральний вибір, спрямування власної діяльності. У сучасних умовах світоглядні уявлення і переконання української молоді формуються у контексті драматичних реалій, переоцінки історичного минулого, розвінчування міфів, утвердження демократизму, полікультуралізму, поваги до розмаїття думок, поглядів на різні аспекти суспільного життя.

Національний світогляд як форма національної самосвідомості людини виступає способом інтерпретації буття, а також формою його духовного осмислення, засвоєння та розуміння, що відображається у знаннях, уявленнях людини про світ, особисте та суспільне життя. Він відображає національний інтелект, а його основою виступають моральні цінності, які склалися упродовж багатьох віків та перевірені часом і плином історії.

Структуру світогляду визначають:

- *досвід* (індивідуальний, сімейний, груповий, національний, класовий, суспільний, загальнолюдський), на основі якого формується *світовідчуття* – основа світогляду;

- *знання* (досвідні, емпіричні та теоретичні), на основі яких формується *світорозуміння*;

- *мета*, яка усвідомлюється через універсальні форми діяльності, такі як: потреба – інтерес – мета – засоби – результати – наслідки. На її основі формується *світоспоглядання*;

- *цінності* (любов, свобода, справедливість, гідність, відповідальність тощо), на основі яких формуються переконання, ідеали людини та складається її *світосприйняття*;

- *принципи* (монізм, плюралізм, скептицизм, догматизм), на основі яких складаються основні способи *світобачення*.

Щоб не блукати у лабіринтах невизначеності цінностей, власної ідентичності, власного призначення і правильно зорієнтуватись у житті, збагнути свою роль у житті і суспільстві, потрібен духовний стрижень, яким є національний світогляд. Національний світогляд як ставлення до світу характеризують *світовідчуття* (емоційно-чуттєве осягнення світу, переживання і оцінка явищ і світу загалом), *світосприйняття*, як образ світу (просторово-часові уявлення про світ, що виявляється у ставленні до себе, людей, світу: позитивне, нейтральне, негативне, *світорозуміння* (міфічне, релігійне, філософське).

Національна ідея – це утвердження української незалежної соборної самостійної національної держави, в основі якої українські національні цінності, українська культура і мова як державна, що використовуються в усіх сферах суспільного життя і на всій території України (10 ст. Конституції України і її тлумачення Конституційним Судом України). Національна ідея передбачає розвиток національних меншин та етносів, що проживають на теренах України, є її громадянами і беруть активну участь у розбудові України, її захисту від зовнішнього ворога, визнають і поважають закони України, розуміють спільні перспективи усіх громадян і несуть спільну відповідальність за розвиток і становлення правової демократичної держави.

У своєму розумінні національної ідеї ми опиралися на положення І. Беха та К. Чорної стосовно того, що українська національна ідея:

- має відповідати інтересам і людини, і суспільства, і держави як єдиної політичної нації;
- об'єднувати, а не протиставляти представників різних регіонів, весь багатоетнічний український народ;
- враховувати менталітет, світогляд народу;
- мобілізувати її прихильників і противників на здобутки сучасні і майбутні;
- бути зрозумілою і малому, і старому;
- сприйматись владою, адже саме вона популяризуватиме ідею;

- не відлякувати сусідів, бути конструктивним інструментом у міжнародних відносинах;
- бути реальною і перспективною [92].

При цьому учені особливу увагу приділяли тій об'єктивній реальності, що національна ідея має об'єднати в єдину націю як цілісну одиницю світового співтовариства.

Однак, на сьогодні перспективними є подолання корупції, захист кордонів України від агресора, повернення окупованих РФ територій та встановлення миру. Громадяни України хочуть бачити свою країну європейською, незалежною, правовою, сильною, де найвище цінується людина, її потреби та інтереси. Людям важливо відчувати перспективи, які відкриватимуться для громадян України після війни. Національна ідея має розгортатись не лише на минулому України, а й бути спрямованою на майбутнє. Боротьба, яку веде Україна за своє існування є тривалою і надзвичайно важливою для збереження нації, територіальної цілісності, здобуття свого місця у світі тощо. Водночас подолання труднощів загартувало і консолідувало громадян у їх протистоянні олігархократії в Україні, розкраданню її природних багатств, а тому на сьогодні актуальними залишаються рівні права і свободи для всіх громадян України. Однак, з точки зору боротьби українців за власну незалежність, та прагнення мати свою державу, боронити її від загарбників, нести відповідальність за її майбутнє дієвою залишається національна ідея «Україна – наша земля», яка поєднує минуле і сучасне, традиції і визвольні змагання».

Українська мова є духовним багатством українського народу та фундаментом національно-культурної ідентичності особистості. Без мови немає нації, народу, держави. Доки існує мова, доти існує народ. Без знання мови не можна говорити про національну свідомість чи розвиток національної культури, а тим більше не може бути мови про національну солідарність. Втрата мови веде, до втрати національної ідентичності.

На сьогодні українська мова здобула підтримку на основі прийнятого Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», який є ключовим в умовах війни. Згідно статті 9 Закону чиновники, представники органів державної влади та місцевого самоврядування зобов'язані володіти державною мовою та застосовувати її під час виконання службових обов'язків. У статті 12 вказано, що робочою мовою діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій державної і комунальної форм власності, у тому числі мовою засідань, заходів, зустрічей та мовою робочого спілкування, є державна мова. Також діють ст. 21 «Державна мова у сфері освіти», ст. 22 «Державна мова у сфері науки», які є важливими для виховання юних українців.

Слід також відмітити, що з початком війни все більше українських громадян свідомо обирають українську мову та відмовляються послуговуватися мовою окупанта, розуміючи, що ця війна є також війною на знищення української ідентичності, тому такий вибір української мови в усіх сферах життя підтримується українським суспільством, для якого українська мова є маркером української національної солідарності і кордоном для ворога. Підтвердженням цьому є також акти вандалізму та спалення українських книжок на захоплених ворогом територіях, який націлений в першу чергу знищувати українську мову.

На думку мовного омбудсмена Т. Кременя, міфи, нав'язані російською пропагандою, про нібито якісь обмеження прав російськомовних. Це питання головна тема для кремлівських маніпуляцій. Війна, яка розпочалася у 2014 р., розгорталася під гаслом захисту російськомовних. «Із початком повномасштабного вторгнення росії на нашу територію вони відкрито заявляють про «деукраїнізацію» – знищення всіх ознак національності. І сьогодні РФ використовує мову як інструмент у війні проти України. росія боїться української мови як надпотужної зброї в сьогоднішній війні. Вона боялась її завжди. І так само, як нині, протягом століть москва нищила українську мову, її носіїв і захисників. Їхня мета – насильницьке зросійщення

України. В умовах надзвичайно жорстокої війни українська мова є одним зі священних символів нашої державності, сили духу нашого волелюбного народу. «руззкій мір», який прийшов на наші землі, і загроза втрати незалежності, спонукали українців відмовитись від мови окупантів та перейти на українську! Сьогодні ми переписуємо сценарій невдач і програшів, котрих зазнавали в попередні століття. Переписуємо рішучо, впевнено та остаточно, курсуючи до нових державницьких перемог» [135].

Таким чином, визначені чинники дозволяють дослідити природу формування національної солідарності молоді та ефективно здійснювати виховний процес у сучасних умовах.

1.4. Національна спорідненість як результат виховання національної свідомості особистості

Кожний народ обирає свій шлях розвитку, який може бути більш чи менш успішним. Однак, незважаючи на національну своєрідність цього шляху, є спільна тенденція, згідно з якою, відчужений від своїх історичних коренів у його кращих надбаннях народ нещасний. Про це ми мусимо пам'ятати у своїх помислах, прагненнях і діях. Центральною категорією у нашому теоретичному пошуці виступає «національна спорідненість».

Наше визначення національної спорідненості близьке до поняття «почуття спільності», введеного А. Адлером. Він вважав це почуття головною спонукальною силою, що визначає поведінку людини, її прагнення співпрацювати з іншими заради спільного блага. Здатність до спільності може стати основою такої конструктивної світоглядної ціннісної установки як «сприяння усьому людству».

Нам конче потрібна особистість національно-ціннісної дії, яка не просто причетна, а є справжнім творцем за вищим ідейним призначенням соціальної реальності, цементованої й об'єднаної мовою українського народу. Ще більше загостримо цю тезу, - наголосивши, що бути національно орієнтованим

невігласом – це нині злочин проти людяності. Кожна особистість має свідомо віднайти своє місце у цьому національному процесі згідно зі своїми здібностями й устремліннями і не бути людиною натовпу, що так як і вона нерозсудливо емоційно реагує на малу чи велику подію, заражаючись безумним захопленням.

У прагненні до національної єдності слід зважати на те, що народ не є якоюсь неорганізованою масою, а згуртований певними структурами, які у своїй сукупності й представляють державу, що бере на себе його представницькі функції. Якраз від його ціннісно-ідейних пріоритетів й залежатиме загальний поступ до ідеалів національної спорідненості. Так трапилося, що на протязі досить тривалого історичного часу (та й по нині) державницький світ стосовно пересічної людини, її розвивальних перспектив веде мову й більшою чи меншою мірою опікується її розумовими можливостями, наголошуючи на інтелектуальній збідненості. Тож і його зусилля в основному спрямовувались на підвищення розумового потенціалу людства, за допомогою відповідних освітніх систем.

Адже вважалося, що лише освічена, тобто така, що володіє різнобічними здібностями, людина може сповна забезпечити суспільний прогрес. Останній пов'язувався здебільшого з матеріальними накопиченнями. Окрім цього провідного пріоритету відбувалось продукування безлічі матеріальних речей, які спрямовувались на споживання людиною з метою окультурення її життя. Таким за великим рахунком байдужим речам, якими було зайнято людство, штучно надавалась безмежна цінність і відтепер усі суспільні устремління пов'язувались і цією матеріальною сферою.

Слід докорінно міняти саму стратегію виховання. На даний час (і це у кращому випадку) виховні зусилля спрямовані на виховання значущості для особистості певних об'єктивних ідеальних (духовно-моральних) чи матеріальних цінностей на виховання, так званих особистісних смислів, тобто «смислів для мене»: Я – добрий, Я – щирий, Я – товариський, Я – люблячий інших. Однак така стратегія виявляється не досить продуктивною. Особистість

розуміє значимість означених цінностей, зокрема національної ідентичності, але втілювати їх у відповідні вчинки, поведінку у цілому, далеко не завжди прагне. Тому й справедливим є твердження, згідно з яким слід не тільки знати духовні багатства, але й жити ними.

Тож кожному згадану об'єктивну цінність, яка набуває значущості для особистості, слід тепер пов'язувати зі значущістю самого вихованця, з процесом самоцінування себе як особистості. А це є процес формування свого духовного Я. І таку процедуру слід розпочинати з перших трьох років, коли дитина відкриває власне «Я». Особистість, що зростає, неодмінно з почуттям має промовляти: «Я поважаю себе (а далі), Я люблю себе за те, що проявила справедливість, доброту, допомогу, вірність тощо». Так формується корінне почуття *власної цінності*, яке й спонукає особистість до вирішення певних духовно-моральних завдань. Означене корінне почуття, окрім того, стимулює на нові цілі – справи, стабілізуючи загальний напружено гармонійний, активний стан та регулюючи індивідуальну й групову комунікативну взаємодію.

У цьому процесі набуття особистістю значущості певної цінності у контексті відповідної значущості себе і надання цьому процесові більшої емоційної сили як спонуки до дії важливими мають стати наступні методичні алгоритми. Вихованець у внутрішньому плані повинен співставити глибоке знання про конкретну духовну цінність як незмінну істину з дійсною привласненою власною цінністю, що займає провідне місце у його Я-духовному, коли він себе ототожнює з патріотом, громадянином, справедливим, вірним народові. У такому порівнянні образ об'єктивної духовної істини і образ носія цієї духовної цінності, який він отримав, переживши духовну цінність на власному досвіді, має злитися у єдине ціле і цим самим визначати практичне етичне діяння вихованця.

Знання про національну досконалість людини вихованцеві слід подавати у зіткненні зі знанням про її національне зубожіння. За такої виховної дії національне зубожіння як категорія зла сильніше відтіняє національну

досконалість як категорію добра. У результаті цього остання більше притягатиме увагу вихованця і від порівняння з національним зубожінням як категорією зла набуватиме більшої промовистості. За психологічним же законом виразності стимула такі об'єкти справляють сильний емоційний, а отже й перетворювальний вплив на індивіда.

Неможливо виховати національно досконалу особистість, якщо у своїй діяльності з національного самоствердження вона мотивуватиметься нижчими, утилітарними прагненнями і насолоджуватися їх результатами як миттєвостями щастя. Подібне щастя видається досить збідненим. Головним мотивом діяльності з національного самоствердження має виступити прагнення зростаючої особистості пережити згадане нами почуття власної цінності. Вихователь, щоб вихованець не схилився до утилітарної мотивації, має весь час спрямовувати його до найвищого духовного почуття, а тим самим до Я-духовного.

Кожна зростаюча особистість прямує до національної спорідненості у всій повноті своєї індивідуальності, незважаючи на єдину виховну траєкторію, закладену педагогом. При цьому особиста індивідуальність може бути пов'язаною з превалюванням у духовно-моральній структурі певних рис, незважаючи на намагання вихователя сформувати на певному рівні необхідні й достатні для того чи іншого вікового періоду особистісні утворення. Так, щирість може панувати над милосердям, хоча його зусилля щодо цих етичних утворень були прикладені рівномірно.

Стосовно процесу національної своєрідності то він неодмінно має передбачати таку важливу повсюдну якість як відданість (несхибність) зростаючої особистості справі, до якої вона проявляє достатнє тяжіння. Кожен вихованець повинен опанувати цією духовною цінністю і приходити у захоплення від відповідної суспільно важливої справи. Будемо виходити з того, що вихованець певного вікового періоду спроможний долучатися до таких справ, які за своїми операційними можливостями є йому психологічно адекватні. Означена якість, яка реалізувалася у малій (але суспільно важливій

справі), на перший погляд і «згасає» у ній без будь-якого продовження. Однак цей висновок хибний. Річ у тім, що слід цього конкретного досвіду діяння залишається у внутрішній картині вихованця, і його потрібно доцільно використати. Тож у виховній роботі педагог має орієнтувати вихованця на благодійну перспективу загальнонаціонального рівня. Відтак постійно має втілюватися настанова, згідно з якою вірний у малому і у великому вірний, а не вірний у малому невірний і у великому. У такому діяльнісному діапазоні й можлива творчо спрямована активність, що робить життя зростаючої особистості, орієнтованим на досягнення великих цілей, успішно долаючи при цьому негативні обставини, що об'єктивно складаються.

Тільки оволодівши програмою науково обґрунтованого національно спрямованого виховання зростаюча особистість може включатися у більш вузькі чи широкі колективні акції такої ж орієнтації. Тепер вона не пасивно і зовнішньо копіюватиме інших, як це часто буває під впливом дії групового емоційного зараження, а набуватиме, по-перше, індивідуального глибоко усвідомленого досвіду такої національно-духовної діяльності, що межує з її особистим переконанням. По-друге, цей досвід стимулюватиме її у плані переходу від нерегулярності до стійкості, трансформуючись у спосіб національно досконалого життя. По-третє, у національно-ціннісному колективному діянні зростаюча особистість утверджує себе у синергії з іншими учасниками, і таке явище є дійсним високо духовним пориванням.

Констатуючи групову єдність, обрамлену національним почуттям – цінністю все ж не слід сподіватись лише на спонтанійність цього процесу. Хоча частка її дії може бути наявною. Означеним процесом необхідно розумно керувати, щоразу спрямовуючи почуття однієї особистості до інших й очікуючи позитивного відгуку.

Таке почуттєве діяння все ж дається особистості нелегко, оскільки у неї переважає прагнення центрації емоційних переживань, особливо коли вони приємні, на собі. Тож інша особа може залишатися у цьому плані нейтральною, невідчуваючи емоційного посилення від іншої. Ця емоційна тенденція

поширюється й на власні етичні діяння, у першу чергу, негуманної спрямованості. Так, особистість менше бентежать несправедливі докори, коли вони адресуються не їй, а іншій. А от образами, спрямованими на неї, вона душевно переймається більше, ніж адресованими ближній.

Наведені емоційно-поведінкові особливості свідчать про внутрішню закритість особистості, її ізольованість від найближчого соціального оточення. Останнє й може, у першу чергу, наявністю свого існування змінити таку позицію особистості на соціоцентровану. Її доцільно вводити в ситуації, коли б вона постійно емоційно відчувала, що чуже (групове) схвалення збільшує її радість від якоїсь здійсненої нею доброї справи. Лише слід зважати на закономірність, згідно з якою інколи друзі хвалячи псують ровесника, а недруги лаючи виправляють.

Далі й сама особистість, беручи участь у колективних діях, має переживати схвалення не лише за себе, а й заради інших. У цьому плані слід розширювати, з одного боку, зміст колективних справ, а з іншого – їхню мотиваційну значущість для кожного учасника. Він повинен щоразу відчувати свій душевний зв'язок не лише з особисто присутніми товаришами, а й з тими особами, які займаються подібними високої суспільної ваги діяннями. Одна лише істотна особливість – зростаюча особистість, про яку ми ведемо мову в плані національної спорідненості, має таким чином діяти не через обставини, що складаються (це була б ознака її пасивності), а виключно за покликом свідомості. У останньому випадку вона по-справжньому стане суб'єктом нації, що творить, перебуваючи у постійному поступі.

У таких умовах і може сформуватись національно свідомий світ людей – як впорядкована одностайність. Якраз у ній і визріває потужна сила народу для збереження і захисту країни, сила що жертвує для досягнення доленосної мети навіть з власним життям.

Звичайно, що загал такого національного масштабу не виникає одночасно і більш-менш швидко. Це досить тривалий процес, де поряд з ціннісними злетами спостерігаються й індивідуальні відкати.

Справжня національна небезпека може бути пов'язаною з особами – лідерами різного соціального рівня, які втілюють ідеологію, схвалену державою, але яку вони тлумачать далеко невідповідним способом, спотворюючи загальноприйняті цілі і неадекватно впливаючи на їх досягнення. Такі лідери характеризуються недостатнім особистісним розвитком, що й відбивається на їхній громадській діяльності. Під тиском владної позиції їм приписують високі духовно-моральні достоїнства. Відтепер особистісна вада перестає вважатися вадою і подібний лідер демонстративно виставляє себе послідовником уже не людської низькості, а духовної висоти.

Окрема особистість має потребу у груповому схваленні, і на це слід зважати. Однак наголосимо, що з явищем групового схвалення слід поводитись надзвичайно обережно, оскільки при перебільшенні його міри у особистості, яка ще немає стійкого духовного стрижня, зміцниться почуття природного себелюбства. За такого стану вона починає надмірно подобатися самій собі, і це перетворюється на жагу зверхності, яку кваліфікують хибним. Останнє є дійсною характеристикою гордині. Тепер особистість не відчуває потреби діяти, орієнтуючись на власні позитивні надбання, а живе нижчою примітивною частиною свого Я. Тож можна спостерігати випадки, коли вона шляхом обману досягає певної мети, однак такий успіх насправді є поразкою із-за пустого жадання зверхності. Характерно, що коли така особистість помічає щось подібне за іншими, то сильно обурюється.

Розвивально збагачувати процес національного вдосконалення слід широко використовуючи особливо духовно-моральну творчість, якій ми не надаємо належного значення у порівнянні з творчістю пізнавальною. Продуктами духовно-моральної творчості мають виступити притаманні лише окремій зростаючій особистості способи привласнення тих складових, які об'єднуються поняттям «національно розвинена особистість», а також індивідуальні варіанти їх практичної реалізації у розмаїтті життєвих справ.

Якраз таким чином можливо сформуванню у зростаючій особистості творчо діяльнісний образ життя у національно стверджувальній сфері. Подібне творчо

діяльнісне існування корелює з процесами уявлення. Однак це має бути особливим уявленням, таким за якого вихованець повинен володіти уявним позитивним емоційним переживанням, уявним духовним почуттям, уявної благодійною волею.

Важливо, щоб ці уявні утворення не були, так би мовити, захмарними, а сповна доступними для мобілізації реальних виховних можливостей зростаючої особистості у сфері національного зростання. Прикметно, щоб згаданий творчо діяльнісний образ життя у сфері національної спорідненості поширювався й на інші духовно-моральні сфери і в такій продуктивній взаємодії ці обшири взаємозбагачувалися, перетворювалися у стиль суспільно значущого життя. Це свого роду більш-менш стійка позитивна, провідна життєва тенденція, яка підпорядковує буденні ситуації, які відтепер набувають нової значущості у світлі домінуючої ідеї особистості. Так, вона може щось очікувати, чогось бажати, чимось насолоджуватись, але відтепер ці прагнення стають несамотійними, а виявляються лише засобами у плині високоціннісного життя, його неутилітарних цілей.

Окрім спрямованого національно орієнтованого виховання зростаюча особистість перебуває у просторі різновекторних з етичною спрямованістю соціалізуючих впливів. Останні можуть слугувати позитивно доповнювальним фактором щодо організованого виховного процесу, або ж більшою чи меншою мірою гальмувати його. Ступінь останнього впливу залежатиме від рівня референтності групи ровесників чи окремої особи. Стосовно такого випадку існує закономірність, згідно з якою особистість більш внутрішньо розкрита до іншої, якщо їхні розумово-почуттєві надбання співпадають або ж досить близькі.

У виховному плані турботу спричиняє ситуація, коли певний вихованець контактує (а це звичне явище) поза межами спрямованого виховного процесу і оволодіває ціннісно хибною ідеєю. Виникає, таким чином, досить виражена внутрішньо суперечлива ситуація, яку він мусить для себе вирішити, тобто зайняти конкретну моральну позицію. Тут виховний інтерес представляє

початковий етап набуття вихованцем ціннісно хибної інформації. Він починає пишатися нею, і цей стан повністю володіє ним. Це у свою чергу призводить до прояву впертості, коли зацікавлені особи (педагоги, дорослі, ровесники) намагаються змінити на об'єктивну його ідейну позицію.

Найоптимальнішим у цій ситуації виявиться виховний прийом, за якого не слід форсувати очікуване рішення вихованця. Потрібен час (при тактовному нагадуванні), щоб він, стихивши емоційний запал, змінив свою точку зору.

Процес національної спорідненості вихованців зазнає впливу індивідуальних відмінностей, пов'язаних з його компонентно-змістовою спрямованістю. За цією ознакою доцільно вичленити три позиції зростаючої особистості, що не залежать від методичної оснащеності, яку використовує педагог у своїх діях.

Позиція *«Я – цінності»*. Вона виникає у мовленнєвій взаємодії вихователя і вихованців з приводу певної духовної цінності, яка за достатньої методичної вмілості має бути привласнена вихованцями. Тут і виявляється особливість такого привласнення тут і тепер конкретним вихованцем, яке не осмислюється вихователем через внутрішню скритність цього процесу. Лише у ситуації того чи іншого національно спорідненого практичного діяння його виконавець може прояснити для себе, розгорнувши відповідний рефлексивний процес, позицію *«Я-цінностей»*. Зазначимо, що така внутрішня аналітична робота можлива лише за умови спрямованого запитання вихователя.

Сутність цієї позиції, як її формулює вихованець, полягає у тому, що він сприймає себе добродійною особистістю з низкою набутих цінностей і це є його особистісним стрижнем. При цьому таку позицію, де акцент робиться на власному Я, що ціннісно діє, вихованець розглядає у контексті свого подальшого життя, за яке має відповідати перед іншими.

Позиція *«Я – дія»*. Тут внутрішній наголос вихованець робить саме на практичній реалізації духовної цінності. Його особистісне Я немов би зміщується з центру уваги і розгляду, а натомість внутрішній простір самосвідомості заповнює дія; вона не дозволяє йому збагнути, що якраз його Я

(через відповідну цінність) і спричинило певну дію. Вихованець за такого внутрішнього стану формулює свою позицію, вдаючись до моральних правил, вимог як орієнтирів до морально-духовних діянь, які мають бути схвалені соціальним довкіллям.

Позиція «Я – *ціль*». За цієї позиції вихованець, розгортаючи своє тлумачення, апелює до результату морально-духовного діяння. При цьому він пов'язує його з благополуччям людей, об'єднаних у групу, громаду, націю у цілому. Не заперечуючи важливості усіх трьох гуманістично утверджувальних позицій слід наголосити, що перша з них нині стає достатньо значущою.

За умови сходження зростаючої особистості до національної спорідненості окреслюється досить важливий у широкому розвивальному плані феномен. Вона поступово починає втрачати позицію тотальної залежності від суспільства, за якої громадське життя від її активності не змінюється. У результаті набуття духовно-моральних цінностей, які є індикаторами національної спорідненості, зростаюча особистість самостверджується у своїй державотворчій функції, коли її думку беруть до уваги.

При цьому важливо, щоб її добродійні надбання не послаблялись, як це буває за різних несприятливих обставин. Останні бувають як зовнішніми, так і внутрішніми, але незалежно від цього вони неодмінно діють особистісно деструктивно. Відтепер усе те, що було дійсно пристрасним захопленням (різні за рівнем суспільної значущості справи) стають обов'язком. Їхня мотивація значно втрачає набуті високоціннісні спонукання і набуває вираження «Я – повинен». Пристрасть, таким чином змінює свою зовнішність і тепер називається обов'язком: «Я хочу» стає непохитним «Я зобов'язаний».

Отже, вихователеві слід робити усе необхідне, щоб такої особистісної трансформації не допускати. Тут ефективним методичним засобом виявиться випробовування вихованця, що діє з позиції обов'язку, у різних соціальних ролях, вичлененні й опорі на найбільш розвивально оптимальну. Продуктивним стане розгортання рефлексивного процесу у напрямі від усвідомлення власних емоційних переживань, пов'язаних як з індивідуальними діями, так і з

комунікацією з членами групи, до усвідомлення власного духовного призначення.

Душевні зміни, що відбуватимуться з вихованцем у таких ситуаціях, є свідченням того, що бажання і обов'язок можуть співпадати, так що обов'язок може бути і єдиним бажанням, тобто вони можуть бути тотожними. Саме на такому співпадінні можливо успішно розгортати відповідний нестандартній ситуації виховний процес.

Кардинальним для національної спорідненості є почуття *«Ми – нація»*. Воно має центрувати кожную особистість навколо загальнонаціональних цінностей, які у своїй єдності й створюють непорушну територію добра. Шлях до такого національного явища досить тривалий. У його витоках на індивідуальному рівні лежить мотив *«заради Людей»*, який повинен спричиняти усі різновиди суспільно значущої діяльності особистості.

Психологічним підґрунтям такого мотиву є положення, згідно з яким людина є істота соціальна. Тож як дитина тягнеться до своїх батьків, так і конкретна особистість не байдужа до свого найближчого і до великого роду. Звичайно, притягальна сила народу може бути різною – від низької до високої. Це потребує спеціально спрямованих виховних засобів, які б розгортали зростаючу особистість у її бажаннях, думках і діях до великого світу людей, який прагне гуманістичних ідеалів.

Важливо, що окрема особистість і народ – це єдність, яка формується лише теперішнім, оскільки вона ґрунтується на високих почуттях. Почуття ж є утворенням людської сутності. А істинно людському не одне покоління не може навчитися у попереднього. Високі ж почуття виникають і утверджуються у людській діяльності, у праці, що заперечує насильство, диктат, примус. Тож лише праця зі згаданим вище мотивом (заради людей) спроможна облагородити людину як її суб'єкта.

Зростаючій особистості спочатку підвладні ціннісно обмежені справи, які вона спрямовує рідним, ровесникам, близьким. Але згодом праця заради вузького кола людей стане для неї вираженням великого служіння людям,

набуде світоглядного характеру. Так, що власні ціннісні скарби зіллються з відповідними скарбами народу в єдиному духовному утворенні. Певні трансформації відбудуться й з означеним провідним мотивом особистості. Він породить почуття відданості конкретної особистості своєму народові, коли її діяння набувають стійкої пристрасності у процесі суспільно важливого життя.

У складному прямуванні зростаючої особистості до національного єднання вона повинна дати собі відповідь: у чому полягає сутність мого шляху? Зазначимо, що шлях єднання не обмежується духовними надбаннями особистості, оскільки це лише необхідна умова; яку вона мусить глибоко осмислити. Адже без цієї умови, а за нею лежить тривалий виховний процес, неможливо вести й мову про вищезначений зв'язок. Найбільш адекватним поняттям у цьому плані, на наш погляд, має виступити містка дефініція «належність». Відтак, твердження *«Я належу нації»* – мусить стати головним у ціннісному тлумаченні зростаючої особистості. Якраз над ним вихователів необхідно розгортати роботу з різнобічного усвідомлення кожним вихованцем.

По-перше, зміст самої належності передбачає перебування у чийсь власності. Однак у даному разі це особлива власність, оскільки за нею стоїть не окрема особистість, а весь народ. Бути ж власністю народу – це велика місія особистості, за якої вона безкорисливо йому служить, втілюючи усі свої кращі надбання.

По-друге, вихованцеві слід усвідомити ті позитивні моменти, які одержує нація від його особистого внеску. Останній залежатиме від вікових можливостей вихованця, але незважаючи на рівень суспільної значущості внеску, він має бути завжди просвітленим високою національною ідеєю. Це його найвища міра.

По-третє, вихованець мусить мати чітке уявлення й про власні надбання від своєї належності до нації. Вони ж полягають у соціальному самоствердженні, у широкому цінуванні та почутті справжньої суб'єктності. За якої відбувається його стійка життєва затребуваність.

Так формується велике дійство, де окрема особистість і народ у його неповторній історичній і теперішній світлоносній аурі спільно творять життєдайне майбутнє.

Є достатні підстави вважати, що особистість, яка успішно відбулася у школі національної спорідненості оволодіє мистецтвом національної самовіддачі як високоцінного служіння своєму народові.

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ В УЧНІВСЬКОЇ І СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ

2.1. Концепція й наукові підходи до формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності

Проблема формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності в умовах війни і повоєнного часу є складною, оскільки інтегрує знання різних наукових дисциплін, таких як філософія, культурологія, психологія, педагогіка, соціологія, що виявляють багатогранність проблеми й потребують концептуального осмислення та обґрунтування наукових підходів дослідження.

Актуальність Концепції формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності в умовах війни і повоєнного часу зумовлена необхідністю урахування сучасних реалій і викликів з визначенням механізмів, функцій, вікових особливостей та основних типів дітей за їхнім ставленням до смисложиттєвих цінностей.

Концепція дослідження обґрунтовується через методологічний, теоретичний і практичний концепти.

Методологічний концепт забезпечує фундаментальну загальнонаукову основу дослідження й визначає наукові підходи (аксіологічний, особистісно орієнтований, компетентнісний) у вивченні проблеми формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності. Застосування зазначених педагогічних підходів надає можливість представити процес формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності як систему науково обґрунтованих педагогічних дій та заходів у виховному процесі ЗЗСО і ЗВО.

Теоретичний концепт дослідження зумовлює систему вихідних положень і понять покладених в основу розуміння формування національної солідарності. На цьому рівні здійснюється аналіз, синтез та узагальнення досліджуваних фактів, визначаються етапи, чинники, базові моральні цінності національної

солідарності та структурні компоненти, критерії, показники, рівні сформованості національної солідарності.

Практичний концепт передбачає розробку структурно-функціональної моделі та експериментальну апробацію педагогічних умов формування в учнівської та студентської молоді національної солідарності. Функціонування педагогічної системи здійснюється відповідно до її змістового та методичного забезпечення. Поетапно втілюється у практику шляхом розроблення та впровадження особистісно орієнтованої технології, відповідного змісту, інтерактивних форм і методів роботи з учнівською та студентською молоддю, змістово-методичного забезпечення підготовки педагогів.

Застосування зазначених концептів дає можливість представити формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності в умовах війни і повоєнного часу як систему науково обґрунтованих педагогічних дій, виховних заходів, побудовану з урахуванням індивідуальної та вікової специфіки у виховній діяльності закладів загальної середньої і вищої освіти, визначених та експериментально перевірених педагогічних умов.

Нормативною базою для розв'язання окресленої вище проблеми є Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 рр. (№ 286/2019 від 18 травня 2019 р.), Концепція нової української школи (2016), Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей (2018), документи ЮНЕСКО, де основна увага акцентується на створенні умов для розвитку особистості дитини, її сутнісних сил та самореалізації (Декларація ООН і План дій: «Світ, сприятливий для дітей» (2002), Декларація ООН щодо освіти та навчання у галузі прав людини (2011)).

Методологічні засади формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності визначають процес і результати дослідження. Виходячи із специфіки виховання учнівської і студентської молоді, є необхідність використання таких методологічних підходів, як: особистісно орієнтований, аксіологічний і компетентісний.

Особистісно орієнтований підхід спирається на синтез встановлених психологічною та педагогічною наукою закономірностей функціонування та розвитку особистості учнівської та студентської молоді та розкриває особливості формування національної солідарності у юнацькому віці, особистісні трансформації, пов'язані з визначенням і вибором моральних цінностей.

Особистісно орієнтований підхід розглядається як стратегія сучасного виховання, в основі якої лежать цінності, що забезпечує право особистості на вибір тих чи інших моральних цінностей, вироблення власної ціннісної позиції та можливість їх втілення у житті, поведінці, спілкуванні, діяльності.

Особистісно орієнтований підхід дозволяє зосередити увагу педагога на особистості вихованця, його власному моральному досвіді, внутрішньому світі, що сприяє розкриттю творчого потенціалу особистості, її кращих моральних якостей, утверджує свободу морального вибору, а також протистоїть усередненню чи нівелюванню особистості. Особистісно орієнтований підхід дозволяє вирішити важливу для учнівської і студентської молоді дилему: бути особистістю, патріотом, усвідомлювати власну національну і громадянську ідентичність і приналежність до української нації, узгоджувати права і обов'язки, а також свої життєві цілі і цінності з національними в умовах війни і повоєнний час.

Водночас, особистісно орієнтований підхід протистоїть ставленню до вихованця як до засобу, технократизму, уніфікації та нівелюванню особистості.

У цьому контексті важливою вбачається думка І. Беґа стосовно виховних ситуацій у межах особистісно орієнтованого виховання, які мають забезпечити розвиток моральної і національної свідомості і самосвідомості вихованців, таким чином, щоб вихованець почувався творцем себе і свого життя, відчував причетність до життя країни. Учений вважає, що потрібно використовувати такі ситуації, які б визнавали права і гідність вихованців. «На жаль, сучасна виховна практика часто-густо демонструє наміри гальмування або й знищення всього, що є волею і свободою вихованця, стійкістю його духу, силою його вимог і

задумів. У дітей виникають сумніви в нашій щирості, підозри, з якими вони намагаються боротися. Інколи вони роблять це відкрито, і тоді їхні дії вважають асоціальними. Проте найчастіше опір є прихованим, і його результати виявляються значно пізніше. В моральному значенні така поведінка небезпечніша, ніж відкрита неслухняність, оскільки дитина поступово стає брехливою і лукавою. Ці якості іноді залишаються в неї на все життя»[82, с. 35]. Таким чином, І. Бех наполягає на ситуаціях творчої співпраці, які можна розглядати як альтернативу педагогіці заходів.

Вибір у межах особистісно орієнтованого виховання гуманної поведінкової тактики сприяє створенню єдиного емоційно-чуттєвого діапазону вихователя і вихованця як умови самотворення і набуття власної відповідальної свободи вихованцем.

В даному випадку особистісно орієнтований підхід не обмежується лише виховними впливами на особистість вихованця, а будується на міжособистісній комунікації (діалогові) вихователя і вихованця і передбачає відповідність моральних завдань, які стоять перед учнівською і студентською молоддю її віковим особливостям, моральному, соціальному досвіду у з'ясуванні для себе національної солідарності і найважливіших цінностей.

Отже, особистісно орієнтований підхід зацентровано на визнанні унікальності особистості, її життєвого досвіду, мотивації, емоцій, цінностей тощо, що передбачає нестандартизоване, диференційоване і гнучке педагогічне спілкування, забезпечення умов для розкриття внутрішнього потенціалу.

Аксіологічний підхід у взаємозв'язку з особистісно орієнтованим методологічним підходом відіграє важливу роль в практичному і теоретичному досягненні особистістю моральних цінностей національної солідарності та усвідомленню їх можливостей у задоволенні моральних і духовних потреб. Згідно аксіологічного підходу моральні цінності не можуть існувати поза людиною і без людини, а виступають результатом її життєдіяльності, духовно-моральним надбанням. «Очевидно знання має бути центром навчання, а нові етичні мотиви будуть виникати в межах нової парадигми знання і формуватися

поступово, в міру освоєння (в масштабах, що розширюються), людино вимірних систем» [134, с. 300]. Рефлексія є неодмінною умовою усвідомлення власного вибору моральних цінностей та права іншого на такий вибір. Цінності не можуть нав'язуватись особистості, оскільки вони є індивідуальними, такими якими їх бачить і розуміє сама особистість, як інтерпретує, виходячи з власного життєвого і морального досвіду, яким чином визначає життєві пріоритети.

Аксіологічний підхід визначає характер та спрямування виховної діяльності, в основі якої плюралізм думок суб'єктів виховання; використання діагностичного і методичного інструментарію з виявлення й врахування моральних цінностей і ціннісних орієнтацій учнівської і студентської молоді; розробка і впровадження сучасних методик, які впливають на інтеріоризацію цінностей, здатних об'єднати учнівську і студентську молодь довкола задач захисту і відновлення України.

Ефективність аксіологічного підходу у формуванні національної солідарності серед учнівської та студентської молоді обумовлена його здатністю формувати ціннісне ставлення до нації, держави та інших людей як основу громадянської ідентичності та соціальної згуртованості.

Аксіологічний підхід базується на формуванні загальнолюдських і національних цінностей - таких як свобода, гідність, патріотизм, відповідальність – які є основою для єдності та взаєморозуміння. Аксіологічний підхід закладає систему цінностей, що лежать в основі національної солідарності, допомагає сформувати внутрішню мотивацію до об'єднання, співучасті та взаємної підтримки на основі спільних цінностей та переконань.

Аксіологічний підхід сприяє творенню нових смислів у громадському і суспільному житті через активізацію ціннісного мислення, яке дозволяє особистості не просто засвоювати знання, а переосмислювати реальність у світлі значущих орієнтирів для особистості і суспільства .

Через мистецтво, літературу, проєктну діяльність учні та студенти виражають свої цінності, створюючи нові національні і культурні смисли, де творчість виступає способом осмислення світу.

В умовах війни, інформаційної агресії та соціальної нестабільності, саме аксіологічний підхід можна розглядати як безпековий чинник, що зміцнює національну єдність і готовність до захисту держави, так як виховання учнівської і студентської молоді не може здійснюватись спонтанно, а потребує врахування викликів часу та потреб самої особистості у цьому контексті.

Компетентнісний підхід забезпечує використання здобутих знань у відповідних практичних задачах і спонукає учнів та студентів до самореалізації, громадянської активності, національної солідарності. Компетентнісний підхід долучає учнівську і студентську молодь до активного, усвідомленого і відповідального громадянства, формуючи не лише знання, а й здатність діяти на основі цінностей, що зміцнюють національну солідарність.

Компетентнісний підхід має на меті формування життєвих компетентностей, які забезпечують здатність конструктивно взаємодіяти у спільноті (навички спільного прийняття рішень; здатність розуміти й співпереживати емоціям інших людей, як важлива умова для взаємопідтримки, толерантності, ненасильницької комунікації; конструктивне вирішення конфліктів; уміння ефективно взаємодіяти з іншими задля спільної мети, домовлятися, брати на себе різні функції і ролі, підтримувати колективні рішення; усвідомлення власної ролі в житті спільноти, здатність діяти в інтересах загального блага тощо).

У становленні компетентнісного підходу у науці слід виділити три етапи:

- 1960- 1970-ті рр. (Н. Хомський, Р. Вайт), поняття «компетентність», «компетенція» набули поширення, що сприяло створенню умов для їх розмежування у науковому обігу;

- 1980-1990-ті рр. (Дж. Равен) дав чітке визначення зазначених понять, були визначені види компетентностей та компетенцій;

- 1990-2010-ті рр. (Н. Бібік, Ж. Делор, Л. Мітіна, О. Пометун, О. Савченко), у документах і матеріалах ЮНЕСКО чітко окреслюється коло ключових компетентностей і компетенцій, які є результатом освіти і виховання;

- у 1998 р. С. Шо згідно Б. Оскарссона виокремив так звані «життєві навики», які є важливими в досягненні моральних цінностей.

За переконанням Г. Халаш компетентнісний підхід визначає здатність суб'єкта використовувати свої знання, тоді як Ж. Делор, Б. Рей, Ж. Перре пов'язують його з ключовими вміннями, які суб'єкт використовує в залежності від ситуації. Б. Рей звертає увагу на ключові уявлення у розумінні особистістю світу, що допомагає їй проаналізувати ситуацію, вдаючись до раціоналізму і логіки, оперуючи власними знаннями, вміннями і навиками, що бачиться нами надзвичайно важливим у позашкільному вихованні. У розумінні Ж. Делора компетентність забезпечують «опори» на навчання знань, навчання дії, навчання бути, навчання жити разом.

Українські науковці Н. Бібік, В. Луговий, О. Пометун, О. Савченко вважають компетентнісний підхід визначальним у сучасному навчанні і вихованні підростаючого покоління, як здатність ефективно будувати власну діяльність та взаємодіяти із соціальним оточенням, що знайшло своє відображення у Державному стандарті базової і повної середньої освіти. Важливою характеристикою компетентнісного підходу є перенесення акценту з навчання на більш широкий життєвий контекст. Зокрема, В. Луговий розглядає компетентність як інтегральну характеристику особистості, де загальна компетентність складається з окремих частинних компетентностей [128, с. 8].

Важливою характеристикою компетентнісного підходу є перенесення акценту з навчання на більш широкий життєвий контекст. Зокрема, В. Луговий розглядає компетентність як інтегральну характеристику особистості, де загальна компетентність складається з окремих частинних компетентностей [137, с. 8].

Компетентнісний підхід сприяє поєднанню та інтегруванню теорії і практики в досягненні учнівською і студентською молоддю національної

солідарності, здатність застосовувати отримані знання у різних життєвих ситуаціях, використанню сучасних педагогічних технологій.

Конвергентність застосування зазначених методологічних підходів, концепцій та ідей передбачає, розв'язання проблем формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності в умовах воєнного і повоєнного часу. Повинна бути розкрита роль усіх суб'єктів і виховних чинників позакласної та позааудиторної роботи, здатних забезпечити ефективність виховного процесу ЗЗСО, ЗВО, враховано індивідуальні та вікові особливості юнацького віку, розроблено особистісно орієнтовану методику формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності з урахуванням специфіки воєнного і повоєнного часу.

Методологічні засади нашого дослідження опираються також на наступні принципи:

- *принцип систематичності* передбачає формування глибоких уявлень про національну солідарність, національний світогляд і національну ідентичність на основі послідовного засвоєння етичних та встановлених зв'язків з навчальними дисциплінами;

- *принцип зв'язку з життям* обумовлює неможливість формування уявлень про національну солідарність поза життям, оскільки саме життєві реалії визначають громадянську активність учнівської і студентської молоді;

- *принцип холізму* дає змогу розглядати у цілісності всі складові формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності в умовах війни і повоєнного часу через їх взаємозв'язок координацію та інтеграцію виховних зусиль;

- *принцип свободи вибору* цінностей реалізується через активність вихованців у плані їхньої роботи над собою, вирішенні життєвих дилем, участі у самоврядуванні;

- *принцип суб'єкт-суб'єктної взаємодії* забезпечує ставлення до особистості як суб'єкта виховання на основі обміну досвідом та об'єднання довкола спільних цінностей;

- *принцип національної спрямованості*, що передбачає формування національної самосвідомості, виховання любові до рідної землі, українського народу, шанобливе ставлення до його культури; повагу, толерантність до культури усіх народів, які населяють Україну; здатності зберігати свою національну ідентичність, пишатися приналежністю до українського народу, брати участь у розбудові та захисті своєї держави;

- *принцип гуманізації* виховного процесу означає, що вихователь зосереджує увагу на вихованцеві як вищій цінності, враховує його вікові та індивідуальні особливості і можливості, не форсує розвитку, спонукає до самостійності, задовольняє базові потреби особистості; виробляє індивідуальну програму її розвитку, стимулює свідоме ставлення до своєї поведінки, діяльності, національних цінностей;

- *принцип самоактивності і саморегуляції*, який сприяє розвитку у вихованця суб'єктних характеристик; формує здатність до критичності й самокритичності, до прийняття самостійних рішень. Поступово виробляє громадянську позицію особистості, почуття відповідальності за її реалізацію в діях та вчинках;

- *принцип культуровідповідності*, що передбачає органічну єдність формування національної солідарності з історією та культурою народу, його мовою, народними традиціями та звичаями, які забезпечують духовну єдність, наступність і спадкоємність поколінь;

- *принцип полікультурності* передбачає інтегрованість української культури у європейський та світовий простір, створення для цього необхідних передумов: формування в учнівської і студентської молоді відкритості, толерантного ставлення до відмінних від національних ідей, цінностей, до культури, мистецтва, вірування інших народів; здатності диференціювати спільне і відмінне в різних культурах, спроможності сприймати українську культуру як невід'ємну складову культури загальнолюдської;

- *принцип соціальної відповідності* обумовлює необхідність узгодженості змісту і методів формування національної солідарності реальній соціальній

ситуації, в якій організовується виховний процес. Завдання формування національної солідарності зорієнтовані на реальні соціально-економічні умови і передбачають виховання у вихованців національної згуртованості, громадянської активності, готовності до захисту Вітчизни та ефективного розв'язання життєвих проблем.

Таким чином, розглянуті теоретико-методологічні засади розроблення проблеми формування національної солідарності в учнівської і студентської молоді в умовах воєнного і повоєнного часу, на базі осмислення знань різних наукових дисциплін, доводять взаємозв'язок та взаємозалежність наукових підходів, що дає змогу охарактеризувати основні концептуальні положення та визначити педагогічні умови такого виховання.

2.2. Педагогічний феномен «покоління солідарності»

Сьогодні термін «покоління» займає чинне місце в зарубіжному науково-педагогічному дискурсі [19], ґрунтуючись на ідеях Карла Манхейма [46] про формування поколінської свідомості завдяки переживанню загального досвіду історичної травми, а також думках П'єра Бурдьє [5] про соціальні та культурні зрушення як результати міжпоколінської боротьби за ресурси. Ці науковці вважають термін «покоління» вкрай актуальним для розуміння змін і викликів у суспільстві. Саме до молодих людей, які проживають у молодості події особливої значущості, найчастіше застосовуються образні поколінні конструкти-ярлики, що схоплюють загальну, знаменну рису соціокультурних змін. Такі назви, як покоління «X», «Y», «NET» та інші використовуються для опису різних аспектів соціокультурного досвіду молоді сьогодення. Загалом теорія поколінь забезпечує циклічну перспективу, в якій можна отримати уявлення про суспільні зрушення та закономірності, а також вона висвітлює, наскільки нинішнє покоління молодих людей знаходиться на передовій лінії вибудови майбутнього.

Соціальні педагоги стверджують, що терористичні атаки 11 вересня 2001 р. у США призвели до формування нового, «вересневого покоління», яке

кидає виклик культурній гегемонії покоління шістдесятників [19]. «Не класи, а покоління сформували сучасне культурне, інтелектуальне та політичне мислення» [19, с. 118]. Розмаїття підростаючого покоління Z виходить за межі етнічної ідентичності; воно включає гендерну ідентичність і різноманітність, боротьбу з ксенофобією та питання, які охоплюють усі соціально-економічні верстви населення. Постміленіали приділяють багато уваги становленню свого «Я», але не «Я-Я», а «Я та інші як єдине ціле».

На зміну міленіалам або поколінню Y, яке ще називають «покоління привілеїв» (Entitlement Generation) [78], прийшло покоління Z (народжене після 1995 р.), представників якого також називають зумерами (Zoomers), короніалами (Coronials) або карантинниками (Quaranteens). Покоління постміленіалів Z визначається своїм цифровим статусом і характеризується тим, що вірить у рівність і відсутність дискримінації в усіх сферах суспільства. На відміну від попередників, представників цього покоління вважають активнішими у відстоюванні своїх прав, захисті довкілля, у вирішенні питань контролю над зброєю. При цьому відмінною рисою постміленіалів мало стати те, що вони повинні були успадкувати сильну економіку з рекордно низьким безробіттям. Але події 2020 р. внесли свої корективи, і тепер вони дорослішають в умовах постійних глобальних викликів [72].

Будучи найрізноманітнішим поколінням Америки за всю історію її існування у культурному та расовому контексті [60], воно є найбільш пристосованими для виживання. Це покоління також описують як прогресивне та орієнтоване на соціальну справедливість [72]. Крім того, що представники покоління Z активно займаються соціальними справами, що їх цікавлять, їм необхідно мати симпатію до відповідних політичних кандидатів, за яких вони голосують [49]. При цьому, як стверджують Дж. МакДональд і М. Декман [49], покоління Z віддає перевагу жінкам та кандидатам з меншин, не враховуючи вік. Ці кандидати, швидше за все, мають платформу соціальної справедливості, яка подобається цьому поколінню. Очевидно, що покоління Z прагне знати, що воно може впливати на світ, перш за все, через активну громадську діяльність

та волонтерство. Щодо останнього, то, наприклад, у спільному звіті Представницького органу з питань вищої освіти Великої Британії (GuildHE (<https://guildhe.ac.uk/>)) та Національної спілки студентів цієї держави (National Union of Students (<https://www.nus.org.uk/>)) «Активна громадянськість: роль вищої освіти» (Active Citizenship: The role of higher education) зазначено, що розвиток громадянських навичок через волонтерство є цінним як для молодшої людини, так і для суспільства [131, с. 126]. Також дослідження показують, що студентське волонтерство відіграє важливу роль у розвитку обізнаності студентів про громаду та інтеграції в спільноти за межами університету [7]. Крім того, випускники, які працювали волонтерами в університеті, мають більше шансів стати волонтерами пізніше в житті, ніж їхні однолітки, які не працювали волонтерами під час навчання. Волонтерство може підвищити самооцінку, зробити психічне здоров'я більш керованим, покращити родинні стосунки та заохотити до більш здорового способу життя. Волонтерство в майбутньому сприяє успішному працевлаштуванню випускників [23]. Волонтери знайомляться з роботою різноманітних організацій і можуть отримати досвід у таких сферах, як управління фінансами, планування заходів, управління волонтерством, організація, управління часом, зобов'язання та лідерство. У зазначеному вище звіті наголошено, що «активні громадяни мають здатність до саморефлексії та відданість своєму особистісному розвитку. Активні громадяни розмірковують над своїм досвідом та аналізують отримані уроки, досліджуючи привласнену систему цінностей, свої сильні та слабкі сторони, щоб перетворити ці особисті якості на матеріальні блага для себе та суспільства» [131, с. 127].

На колективну думку американських освітян на чолі з професором з розвитку людського потенціалу в Університеті штату Меріленд Дж. Торні-Пурта, з часів утворення США як держави сучасне покоління є одним із найбільш зацікавлених у процвітанні та збереженні демократії, про що свідчить зростання кількості молодих людей, які виконують суспільно значущу діяльність [77, с. 6]. Сьогодні більшість молодих людей бере участь у тій чи

іншій громадській діяльності після закінчення навчання у закладі вищої освіти. Це визначається підготовленістю молодих людей як членів демократичного суспільства до свідомої відповідальної залученості на благо громади, що дає їм можливість ставити і вирішувати завдання, які не мають аналогів у досвіді минулих поколінь. Така залученість указує на засвоєння моделей поведінки в соціумі, а також ставлень і вмінь, які сприяють особистому та суспільному благополуччю. Це передбачає: на особистісному рівні – управління власною поведінкою, на соціальному рівні – навички продуктивної міжособистісної взаємодії, на системному рівні – залученість свідомого громадянина світу, здатного діяти всередині великих систем добросовісно та співчутливо. Громадянська залученість покоління Z спрямована на те, щоб змінити суспільне життя на краще, вдосконалюючи при цьому процес здобуття студентами інтегрованих знань і формування цінностей та мотивації, необхідних для досягнення цієї мети [24]. Іншими словами, громадянську залученість можна тлумачити як здатність до активної й усвідомленої діяльності у демократичному житті громади зокрема та країни загалом (наприклад, поведінка, пов'язана з політикою виборів, участь у виборах, участь у громадських акціях, волонтерство або виконання суспільно значущої діяльності, залучення до громадських дій тощо).

Слід зазначити, що сьогодні громадянська залученість визначена обов'язковим результатом навчання й особистісного розвитку студентів бакалаврату всіх державних закладів вищої освіти США та відповідно підлягає оцінюванню [179, с. 77].

Покоління Z за своїм розвитком налаштоване на активну участь у суспільно значущій діяльності, що сприяє соціальній приналежності та груповій ідентичності [10; 70]. Вони приєднуються до груп та організацій, які пропонують розширення їхньої особистості та ідентичності. Але крім цієї динаміки, вони за своєю суттю орієнтовані на справедливість. За словами Т. Снайдера, покоління Z також слід називати «поколінням солідарності» – «підбадьореним глибокою турботою один про одного» [72, с. 6]. Представники

цього покоління прагнуть єдності та соціальної справедливості. Т. Снайдер [72] зазначає, що вони кидають виклик статус-кво та вимагають від тих, хто при владі, відповідальності. Вони об'єднуються заради певної справи [49], є цілеспрямованими у своїй волонтерській діяльності [64; 72] та не бачать проблеми в тому, щоб вступати в дискусії з поколінням своїх батьків щоб побачити суспільні зміни на краще [48].

Солідарність – це єдність (групи чи класу), яка породжує та / або ґрунтується на спільності інтересів, цілей і стандартів [72]. Коли люди солідарні, їх важко роз'єднати. Не можна вплинути на одну частину групи, не зачепивши інтереси іншої частини: між ними існує взаємозв'язок, навіть взаємозалежність. Щоб група була згуртованою та розділяла спільні цінності, дуже важливим є поняття «активність». Спільна діяльність є стрижнем взаємин у групі. Виявляючи солідарність з групою, людина розділяє спільну діяльність з іншими членами групи і готова вкладатися в неї, тому що відчуває відповідальність не тільки за себе, але і за групу в цілому. Для покоління Z єдність та спільна діяльність, спрямована на загальне благо, є вкрай важливими. Крім того, основні принципи представників цього покоління (як-от: різноманітність, турбота один про одного, взаємодія) сприяють довготривалому впливу їхньої активності на суспільство сталого розвитку. Наявність значущих завдань, які вирішуються спільно на добровільних засадах, є визначальною рисою покоління солідарності.

Коли М. МакБет [48] поставив під сумнів, чи розпечені представники покоління Z, чи залучені до змін, він зазначив, що ця молодь чинить опір ідеям, з якими вони не погоджуються. Щоб зворушити їх, потрібно заповнювати їх потоками неофіційної інформації та даних, які є значущими для них та їхніх ідеалів [48]. Багато з цих ідеалів можуть виникнути в результаті взаємодії покоління Z із соціальними мережами. За словами Дж. Пармелі, С. Перкінса та Б. Бізлі [61], покоління Z отримує багато інформації із соціальних мереж, а політики та організації, які хочуть їхньої підтримки, повинні поширювати динамічні повідомлення через ці медіаплатформи. Дж. Твендж, авторка книги

«Покоління Я» (Generation Me), професорка психології в Університеті Сан Дієго (США), навіть створила термін iGen, підкреслюючи цифровий статус постміленіалів [78].

Отже, покоління Z – це винахідливе, амбітне покоління, віддане соціальній справедливості. Усе, що вони роблять, ґрунтується на єдиній вірі в те, що уряд існує для того, щоб працювати на благо народу, а народ повинен мати хоч якусь частку рівності, щоб користуватися свободами. Щоб надихнути покоління Z активізуватися та брати участь у демократичній структурі суспільства, потрібно зосередитися на змістовних посланнях, що говорять про солідарність у демократії та соціальній справедливості.

Солідарність є реляційною; це вимагає свідомої уваги до міжособистісних стосунків і динамічних міжособистісних взаємодій, які створюють подібності та відмінності, що оживляють ці стосунки. Така реляційна увага також є не просто загальним усвідомленням того, як стосунки формують індивідів як особистості, а скоріше активним залученням, заснованим на критичному ставленні. У зв'язку з цим солідарні відносини передбачають певні трансформації, які, у свою чергу, породжують морально-етичні зобов'язання, засновані на взаємності та згоді. Солідарність без згоди чи взаємності загрожує не просто поразкою, а й увічненням репресивних умов і підривом стосунків і дій, які лежать в основі солідарності. А. Хоннет розглядає солідарність як «інтерактивні стосунки, в яких суб'єкти взаємно симпатизують своїм різноманітним способам життя, оскільки між собою вони симетрично поважають один одного», тоді як солідарність у суспільстві досягається тоді, коли «кожен член суспільства має можливість поважати себе» [40, с. 128–129]. Враховуючи свою думку про те, що люди поважають один одного «симетрично», вчений посилається на ситуацію, в якій люди розглядають один одного в світлі цінностей, які дозволяють здібностям і характеристикам іншого виглядати значущими для спільної практики, тим самим надихаючи щиру турботу про іншій людині, а не просто виявляти пасивну терпимість.

Таким чином, саме громадянська активність сприяє розвитку солідарних стосунків, що охоплює суспільно значущу діяльність, спрямовану на вирішення певних соціальних проблем і перетворення навколишньої дійсності на основі постійної взаємодії навчального закладу та найближчого соціального простору. Громадянська активність студентів університету забезпечує їх успішну інтеграцію в суспільство через їх проактивну поведінку (відноситься до контролю над ситуацією та внесення ранніх змін, а не пристосування до ситуації чи очікування, що щось станеться), а також формування цінностей, які сприяють як особистому, так і соціальному добробуту. Це передбачає: на особистісному рівні – вдосконалення власної моральної поведінки та управління нею, на соціальному рівні – розвиток навичок продуктивної міжособистісної взаємодії.

З огляду на вищезазначене, громадянська активність студентів передбачає їх активну та впевнену участь у діяльності громад на місцевому, державному та глобальному рівнях для загального суспільного блага в цілому та для розвитку солідарних відносин зокрема. Громадянська активність сучасного студентства як солідарного покоління – це діяльність, спрямована на зміну суспільства на краще та вдосконалення процесу набуття інтегрованих знань, формування навичок, цінностей і мотивації, необхідних для досягнення цієї мети [37, с. 36].

Громадянська участь може діяти на будь-якому рівні громади та в будь-якому контексті громади (включно з вищою освітою як контекстом для досліджуваної вікової групи). Рівень участі може коливатися від обізнаності до впливу. Виділяють три рівні громадянської участі: прийняття рішень; вплив; участь у житті громади [25].

Сфера прийняття рішень зосереджена на активній участі, яка безпосередньо веде до реалізації політики чи практики для спільноти, окремої особи чи групи в цій спільноті. Ця сфера охоплює участь в організаційному управлінні та голосуванні [25].

Сфера впливу зосереджена на діях, спрямованих на інформування та вплив на будь-яку чи всі сфери функціонування громади. Цей напрямок

включає: участь у публічних дебатах (у тому числі через соціальні мережі); участь у публічних акціях підтримки чи протесту (включаючи «віртуальну» участь через, наприклад, онлайн-петиції); розробка пропозицій щодо певних дій; вибіркове придбання продуктів відповідно до етичних переконань щодо способу їх виробництва (тобто етичне споживання); визнання корупції [5; 25].

Участь у громаді базується на зміцненні зв'язків між членами громади для кінцевої користі цієї громади. Це може бути волонтерство, участь у роботі громадських організацій та збір інформації. Зокрема, волонтерство як форма громадянської активності відіграє важливу роль у розвитку солідарності студентів, формуванні громадської обізнаності та інтеграції в спільноти за межами університету [25]. Крім того, випускники, які є волонтерами в університеті, мають більше шансів стати волонтерами пізніше в житті, ніж їхні однолітки, які не здійснюють волонтерську діяльність під час навчання. Було виявлено, що волонтерство підвищує самооцінку, робить психічне здоров'я більш керованим, покращує стосунки з іншими людьми та сприяє здоровішому способу життя. Волонтерство також сприяє подальшому успішному працевлаштуванню випускників [77].

Тому громадянська активність сприяє покращенню якості життя в суспільстві за допомогою як політичних, так і неpolітичних заходів [72, с. 6]. Іншими словами, громадянська активність може набувати різних форм активної та свідомої діяльності в громадському житті своєї громади (наприклад, участь у громадських акціях, волонтерство чи здійснення суспільно значущої діяльності, вирішення проблем громади тощо).

Отже, однією з умов формування солідарного покоління є розвиток соціальних контактів через громадянську активність як усвідомлену суспільно значущу діяльність, спрямовану на добробут громадянського життя громад, а також набуття комплексу знань, навичок, цінності та мотивація, необхідні для того, щоб змінити життя з метою успішного життя в XXI столітті. Це також сприяє ефективній постановці спільних цілей і орієнтирів, а також адаптації до нових умов швидко мінливого соціокультурного середовища.

Беручи до уваги все вищезазначене, можемо резюмувати, що теорія поколінь забезпечує циклічну перспективу, в якій можна отримати розуміння суспільних змін і закономірностей. Сучасне покоління Z, яке називають поколінням солідарності, ставить і вирішує завдання, які не мають аналогів у досвіді минулих поколінь. Солідарне покоління студентів виявляє свою проактивну поведінку, яка передбачає взяття ситуації під контроль і завчасні зміни, а не пристосування до ситуації чи очікування, коли щось станеться. Досліджуване покоління визначається їхньою здатністю ефективно та впевнено брати участь у діяльності спільнот на місцевому, державному та глобальному рівнях для загального суспільного блага. Саме громадянська активність сприяє розвитку солідарного покоління, що охоплює суспільно значущу діяльність, спрямовану на вирішення певних суспільних проблем і перетворення навколишньої дійсності на основі постійної взаємодії закладу освіти та найближчого соціального простору. Громадська участь стосується громадянських та/або політичних дій, контекстуалізованих у різних середовищах (наприклад, кампус чи громада, національне чи глобальне та онлайн). Це спонукає молодь як представників солідарного покоління до подальшої активної участі в житті громади, держави тощо, розширює її знання про суспільство та його проблеми, робить більш толерантними та чуйними до інших. У цьому контексті солідарність стає необхідністю розвитку ефективної суб'єкт-суб'єктної взаємодії в сучасній вищій освіті, а базується на об'єднанні таких понять, як спільні інтереси, взаємопов'язаність, одностайність, взаємозалежність, спільна відповідальність, передбачаючи об'єднання ресурсів і можливостей усіх суб'єктів для досягнення спільних цілей при збереженні інтересів кожного суб'єкта в балансі з суспільними інтересами.

2.3. Національна солідарність у концептуально-настановних межах

Національна солідарність як пошукова проблема по-різному досягається тими чи іншими науковими підходами, а отже й по-різному втілюється у певних дискурсах в залежності від прямого предмету конкретної науки:

культурології, соціології, психології. Здебільшого проблема національної солідарності інтерпретується у її сталому виді. При цьому даються характеристики, які розкривають її смислоціннісне призначення, роль у контексті культурних надбань, рівнів розвитку з вичлененням відповідних параметрів і таке інше.

У межі педагогіки виховання вона має входити в особливому ракурсі, який констатує її спорадичні особливості, й не зупиняючись на них, прагне розкрити (хоч би в певному наближенні) процес керованого становлення. Звичайно, що це більш складне теоретичне завдання. Воно вимагає доцільного міжнаукового синтезу, новітніх напрацювань сучасної теорії виховання та перспективного досвіду освітньої практики.

З огляду на наголошене, дамо понятійне визначення національної солідарності як пояснювального конструкту, що повинен бути розгорнутий у відповідну формувальну процедуру.

Під **національною солідарністю** розумітимемо духовне тяжіння особистості до заповітних людських ідеалів-цінностей, обрамлених глибокою свідомістю та високими почуттями стосовно нації, які пов'язані з її вірою у свою самобутню місію як постійне прагнення до вершин добра, що формувалося і випробовувалося осередком своєї звитяжної історії, й яке готує кожную особистість до вільного і успішного майбутнього.

Виходячи з певної подібності категорій національної ідентичності й національної солідарності все ж наголосимо, що останній ми надаємо більшій методологічно-змістовій чіткості й розкнутості, що є ознакою аргументаційної відмінності.

Національна солідарність як високе значуще соціальне явище, робить народ справжнім народом, неповторною, життєдайною нацією. В контексті ж окремої особистості національна солідарність – це найвища духовна цінність, здобуток усього культурного напруження. Усі інші досягнення особистості мають розглядатися як дещо нижчі за значенням. Особистість з розвиненою

національною солідарністю по-іншому можна кваліфікувати як духовно продуктивну.

За такого розуміння національної солідарності закономірним є фундаментальний висновок, згідно з яким її несуперечливе практичне втілення має корелювати з достатнього рівня духовно-культурним розвитком суспільства.

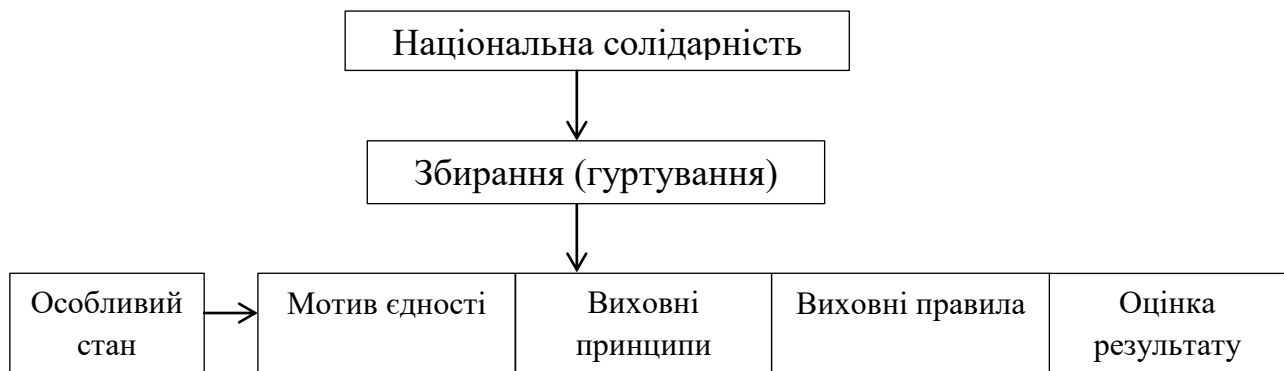
Нинішнє ж суспільство, надаючи перевагу матеріальній сфері, недостатньо орієнтоване на високу духовність особистості. У результаті цього вона у своїй більшості на перший план ставить і вирішує утилітарні проблеми, які властиві буттєвій стороні її природи. Тож потрібна радикальна зміна такої позиції. Теперішня загальна соціальна ситуація з необхідністю повинна відповідати розвитку потенційних смислоціннісних можливостей особистості. А це означає повсюдне утвердження інноваційності суспільних відносин, у яких виховується особистість у всіх вікових періодах. Відтак її різнобічний розвиток стає потужним капіталом, який не підпадає до історичних змін.

Процес керованого становлення національної солідарності особистості, про який ми вище наголосили, доцільно кваліфікувати збиранням (гуртуванням) індивідів у певну за кількістю групу, починаючи з малої, але яке може згодом сягати широкого загалу, а ж до всієї нації. Це й відповідатиме головному науковому постулату «розгорнути певну річ у процес», оскільки лише при осягненні останнього можливо одержати наукове (теоретичного рівня) знання і використовувати його у формувальних цілях. Тож процес збирання стає нашим прямим предметом дослідження. Орієнтиром у ньому має бути єдність, цілісність, власне національна солідарність *як результат процесу збирання*. При цьому принципово важливо, що збирання, по-іншому, гуртування особистостей можливо лише за умови спільних для них духовних цінностей. Тож наскільки члени певної групи володіють ними, настільки й тривалим буде процес національного збирання.

У дослідницько-виховних цілях важливим видається представлення введеної нами категорії «збирання» як пояснювальної системи з її усталеними

компонентами та їхньою послідовністю у реалізації. Відтепер системна форма категорії збирання може стати науковим підґрунтям створення відповідної технології як одиниці виховного процесу.

Означену категорію для цілісності осягнення представимо у формі схеми. Її доцільно розглядати як відповідну структурну модель сходження особистості до національної солідарності.

Особливий стан

Сучасні теоретичні побудови стосовно виховання особистості у широкому змістовому діапазоні рис, властивостей, якостей, цінностей, звичок, уподобань, орієнтацій виходили з психологічного положення, згідно з яким індивід наділений двома фундаментальними утвореннями: рушійними силами та механізмами активності. Перші асоціюються з потребами, мотивами, інтересами, другі – зі способами пізнавальних процесів (сприймання, мислення, пам'яті, уяви).

Прямим предметом для педагогіки вихованням покладається мотивація. З нею пов'язуються перелічені вище спрямованості, зокрема духовно-моральні цінності. Однак дослідники, прагнучи досягти високого виховного ефекту, далеко не завжди одержували бажаний результат. І це не зважаючи на різноманітні розвивальні методи і технології. Інтелектуальні пошуки призводять до думки про відсутність якоїсь психологічної реальності, яку слід долучити до традиційних пошуково-експериментальних схем.

Теоретичний аналіз дозволяє нам вести мову про особливу категорію «*спрямованості на іншого*». Кваліфікуватимемо його (за значущістю рівною

вище розкритим утворенням) особливим психологічним станом особистості. Цей стан-прагнення, яке має пов'язувати індивіда, починаючи з раннього онтогенезу з дорослими. Початково зв'язок дитини з іншими відбувається як відношення «на себе», коли вона перебуває у фізичній і психологічній незахищеності. Воно може продовжуватись досить тривалий час, і тоді формується споживацький тип особистості або людина центропрямована. Таке за сенсом відношення важливо переорієнтувати на відношення «на світ людей». Останнє набуває виразного виховного значення, коли конкретизується як: «Я спрямований на іншого, що подібний на мене». По мірі ж розвитку «Я» означене відношення уточнюється фактом «духовної подібності до іншого». Звісно, така трансформація розглянутого відношення можлива за постійної виховної роботи у цьому плані, коли особистість не закривається у внутрішньому світі, а спрямовує свої добрі помисли й почуття на широке людське довкілля.

Мотив єдності

Виховна продуктивність духовно орієнтованого стану спрямованості на іншого, окрім дієвої відкритості до людського світу, полягає також у мотиваційній можливості особистості до національно солідарного згуртування. Завдяки цьому стану формується властивий лише такому благородному дійству загальний мотив *бути в єдності зі всіма членами людського загалу*. Означений мотив має практично інтегрувати всіх членів угруповання на засадах вищих духовних цінностей, за яких їхні погляди спрямовуються на інтереси своєї Батьківщини. Практичне втілення цього мотиву має запобігти шлях методичних помилок, а отже важливо спиратися на оптимальну пояснювальну стратегію, якою є методологічний інструментарій.

Виховні принципи

Принцип пов'язування поведінкових фактів адекватною духовною цінністю. За його втілення особистість уподібнюється вищому духовно-культурному стану сучасного суспільства, розглядаючи себе його ціннісним суб'єктом. За відсутності дії означеного принципу особистість обмежує себе

нижчим рівнем духовно-моральної досконалості з її фрагментарним світобаченням. При цьому поведінкові факти як реальна практика особистості (навіть якщо вона військово-патріотичного змісту) розгортається за стимул-реактивною схемою.

Принцип домірної подвійної активності. Йдеться про внутрішню і зовнішню духовну діяльність (систему вчинків) однієї й тієї ж особистості. В її онтогенезі спочатку виникають зовнішні вчинкові діяння, які можуть тривалий час бути тотально панівними за відсутності розвитку духовної саморефлексії як необхідної засади для внутрішньої духовної діяльності. При цьому не виключені ситуації домінування зовнішньої активності в збиток внутрішньої. За відсутності внутрішньої духовної діяльності зовнішні вчинки залишаються неусвідомленими стосовно їхньої мотивації, якою виступають певні духовні властивості-цінності. Тому доцільно практикувати правило, згідно з яким, по-перше, внутрішня активність має передувати зовнішній. По-друге, необхідно добиватися гармонії у внутрішній ціннісній ситуації, тобто знищити суперечність в думках про духовне. Лише за цієї умов особистість стає повноцінним володарем духовних діянь.

Принцип творчості у сходженні особистістю до національної солідарності. Процес сходження до цієї мети заперечує його репродуктивність, оскільки він ще незвіданий у внутрішньому досвіді особистості. Прикметно, що цей творчий момент на відміну творчості у процесі пізнання є особливим утворенням, оскільки стосується новизни у емоційних переживаннях і творенні почуттів, що відсутні у внутрішньому світі особистості. Крім того, перебіг емоційно-почуттєвих переживань теж вимагає інноваційної узгодженості.

Принцип персоніфікації нації. Він спрямований на створення у особистості вражень як емоційно сильно захоплюючих образів, які бентежать своєю присутністю у її внутрішньому світі й процес свідомості стосовно змісту такого образу. У такому значенні доцільним видається доручення особистості до свого народу. Його необхідно представити високозначущими властивостями – цінностями й відповідними справами. А далі здійснити акт уособлення-

персоніфікації, наприклад з матір'ю: «Мій народ – це любляча, турботлива мати» чи з воїном: «Мій народ як хоробрий, відважний, готовий до самопожертви воїн». Висловлюючи таке високодуховне й емоційно вражаюче судження у художній формі, особистість не залишиться байдужою, а проявить духовний потяг до своєї нації. Крім того, абстрактне поняття народ у свідомості особистості набуде чуттєвих рис, стане конкретнішим.

Принцип духовної рефлексії. За його розгортання особистість проявляє найвищий рівень духовної активності. Ця внутрішня пошукова лабораторія далеко виходить за межі власних етичних надбань, а долучає до них й більш соціально широкі настановлення, доцільно узгоджуючи із власними, або ж суттєво коригуючи їх. Процес духовної рефлексії повинен закінчуватись у добродійних судженнях-якостях і ігнорувати усі негативні утворення. До простору рефлексії бажано долучити емоційно сильні й суб'єктивно значущі судження – «крилаті порівняння». «Цінуй духовні надбання, як зіницю своїх очей», «Ти не хочеш бути несправедливим, як не хочеш бути голодним», «Ти не любиш злодіянь, як не любиш своєї хвороби», «Багато є добродійних ровесників, але ти перевищуєш їх».

Виховні правила

Виокремлені виховні принципи конкретно методологічного рівня дозволяють у єдиному орієнтовному ключі запропонувати низку виховних правил, за суттю яких має розгортатись процес збирання особистостей як сходження до єдності, що конститує їхню національну солідарність.

Правило 1. Ціннісні орієнтації окремої особистості повинні бути тотожними членами всього угруповання.

За цієї вимоги процес збирання як прямування до національної солідарності не зустрічатиме серйозних перепон. Щоб така ситуація стала реальністю, потрібні спрямовані дії конкретної особистості. Їхня необхідність пояснюється тим, що вона здебільшого не займається духовно моральним самоаналізом. Якщо таке явище і трапляється, то воно досить поверхнєве, оскільки йому бракує чіткості у формулюванні самої високозначущої мети:

заради чого особистість це робить. Тож тепер їй необхідно чітко зорієнтуватися стосовно спрямованості мети на менш чи більш широке людське довкілля. Причому останнє має виступити у свідомості особистості не узагальнено, а у всій індивідуальній повноті його членів. До того ж, якраз вищі духовні цінності, як символи нації, мусять стати предметом міжособистісного збирання. Це означає заперечення відношення «Я – МИ», коли йдеться про індивідів як таких. Вони зміщуються з першого плану самоусвідомлення, а їхнє місце займають спільні цінності. І відтепер це є відношення, що ставить на перше місце групові духовні цінності. Звісно, воно нове у внутрішній роботі конкретної особистості, тому викликає процес емоційного хвилювання при його використанні й перетворенні у особистісний досвід розмірковування і не лише у цій конкретній ситуації опанування. З метою зняття цього емоційного напруження пропонується наступна мовленнєва формула: «Бажаю, щоб мої духовні цінності були й цінностями нації». Відтепер ця формула з метою перетворення у переконання повторюється у аналогічних поведінково-ціннісних умовах. Таким видається один із фрагментів процесу збирання, спрямованого на національну солідарність розвиненої особистості.

Правило 2. Бути цікавою особистістю.

У процесі гуртування помітна виховна роль належить тим внутрішнім утворенням особистості, які не лише характеризують її як суб'єкта духовно-моральних цінностей, а й представляють її як особистість широко компетентну. Це особлива її сторона, яка є свідченням її універсалізму. Цікава особистість має перевагу у тому плані, що вона виявляється сильним подразником для інших осіб, які з готовністю демонструють їй свою вдячність, захоплення, повагу. Таке емоційно насичене тяжіння до цікавої особистості робить міжособистісну взаємодію не просто певною справою, а фрагментом повноцінного життя, коли вікові й освітні нормативи не суперечать одні одному.

Відбувається у таких умовах кардинальна зміна мотиваційного підґрунтя супроводження процесу національної солідарності, за якого навіть особистісно

недосконалі учасники починають працювати на психологічному оптимумі, виявляючи зростаючі ціннісні орієнтації у широких соціальних межах, що й корелює з суттю національної солідарності.

Тож міжособистісна взаємодія, як фрагмент повноцінного життя, стає реальним явищем, коли цікава особистість (бажано, щоб вона була і груповим лідером) проявляла себе за такими напрямками:

1) представлення змісту, на якому розгортається спілкування, у більш широкому контексті, коли до нього долучаються «живі» аспекти персонального бачення і переживання, наводяться динамічні особливості сюжету розповіді;

2) у ході спілкування відбувається мовленнєве обрамлення дотепними пасажами, життєвими прикладами, жартівливими нюансами;

3) використовуються виразні невербальні форми спілкування: жестикуляція, тілесна постава, звукова палітра.

Зважаючи на різнобічність розвитку цікавої особистості у нашому представленні, необхідним завданням виявляється розроблення відповідної методичної програми для оволодіння нею як складовою фахового вдосконалення вихователя.

Правило 3. Сприяти груповій взаємозалежності.

Йдеться безпосередньо про один із провідних механізмів процесу збирання, від успішності якого залежить ефективність становлення національної солідарності. Тому пошук оптимальних засобів олюднення означеного процесу виявляється досить важливим якраз у зв'язки з прикладним діянням. Це значить якою має бути сукупність особистостей, щоб остання відповідала поняттю «група». Доцільно вважати, що група як розвинене утворення не є сукупністю індивідів, які лише «існують поряд», а сукупністю, що перебуває у індивідних зв'язках, тобто члени групи «існують разом», домагаючись таким чином певної спільної мети, якої окремий індивід досягти не зможе. За такого тлумачення розкривається справжнє групове життя, у всій його дієвій складності й динаміці. Тож взаємозалежність як міжособистісне відношення й має виступати у межово узагальненій формі. Його ж

конкретизація мусить охоплювати основні поведінкові різновиди, пов'язані з процесом збирання національної солідарності.

Отже, вичленену взаємозалежність розглянемо, по-перше, як піклування один про одного, коли члени групи схильні надавати певну матеріальну чи особистісну допомогу і практично надають її стосовно дій національно солідарного змісту. Вищим рівнем такої допомоги доцільно пов'язувати з самоініціацією члена групи щодо свого ровесника. Не втратить свого ціннісного сенсу, коли член групи, який потребує допомоги, звернеться до товариша з відповідним проханням.

По-друге, важливими будуть й дії членів групи, які мотивуються почуттям щедрості. Остання, як духовне утворення особистості, реально презентує міру її певної підтримки. Тут особистість втілює себе найвищим рівнем самоутвердження і цим самим стимулює інших членів групи до такої ж поведінки. Таким чином, щедро спрямована особистість має всі внутрішні підстави очікувати щедрості від свого соціального оточення. У такій високоціннісній ситуації, за якої інша особистість стає частиною нашого «Я-духовного», виховується справжня безкорисливість як духовний ідеал.

По-третє, групова взаємозалежність як теоретичний конструкт і міжособистісна реальність буде суттєво неповною, якщо не ввести в широкий обіг ще одну складову, яку можливо номінувати захистом як особливою особистісною дією. Звернемо увагу, що ситуації захисту того чи іншого члена групи невідворотно виникають, оскільки є реальним моментом її ціннісного становлення, коли ще немає одностайної злагоди щодо дійсних мотивів групової поведінки і діяльності з огляду на прийняту мету. Особливо якщо йдеться про цілі вершинні, на зразок національної солідарності. Тож можливо стверджувати, що необхідність прецедентів захисту частіше за все виникає за умов непорозуміння між членами групи. Науковою мовою це слід трактувати як відсутність осягнення внутрішнього світу людини або його недосконалість, зокрема фрагментарність сприйняття.

У звичних групових реаліях життя розбіжності виникають у оцінці певних дій між більш і менш духовно морально розвиненими членами групи, між тими з них, хто перебуває у ширшій соціально рольовій орбіті, і хто дистанціюється від неї. Відтак, шлях до групової ціннісної згуртованості має пролягати через втілення думки «Я – захищаю», «Мене – захищають». Екстраполяція її видається досить перспективною у контексті широкого загалу ціннісних однодумців, які зобов'язані достойно утверджувати національну солідарність.

Правило 4. Ділитися власним досвідом національної солідарності.

У певній групі, якій ще залишається незвіданим сенс національної солідарності, властиві змістовно строкаті процеси, які різною мірою захоплюють її. Тут все залежить від емоційної схильності того чи іншого члена групи, і вона безпосередньо спрямовує його до конкретної мети і відповідного способу життєдіяльності. Очікувати у цих умовах, що індивід самостійно змінить свою життєву стратегію, видається недоцільним. Хоча таке може й трапитися, якщо у результаті особистісної рефлексії виникне момент розчарування минулим і сформується поштовх до пошуку чогось нового. Однак поспішати до нього достатніх сил всерівно у них бракуватиме. А так важливо стати у позицію значущого старту.

Цим індивідам пощастить, якщо на їхньому шляху зустрінеться особистість, яка випробувала життя за покликом національної солідарності. Вона не має бути чужою серед своїх, а певною мірою безконфліктності презентувати себе у своєму ціннісно смисловому здобутку іншим.

Вона мусить однозначно подати знак, якою вона є не лише у своїх духовних пріоритетах, а й у самому способі їх досягнення. За цим останнім розгортається інтимно-особистісний простір високого спілкування. І хоча йому не достає методичної досконалості, однак воно протікає на одній мові, так як це напучування ровесника.

При цьому він душевно відчуває як скорочується між ними ціннісна дистанція. Тепер для усіх членів групи стає яснішим водорозділ між їхнім минулим і майбутнім, носієм якого є національно розвинений ровесник.

У такій ціннісно змістовій взаємодії душевної сповіді ровесника і внутрішньої рефлексивної роботи усіх ровесників у них і відбувається духовне переображення під знаком національної солідарності.

Правило 5. Культивувати групове духовне розмірковування.

Його необхідність пояснюється свідомим ставленням особистості до процесу національного збирання, яке втілюється у відповідній єдності. Прямим предметом такого розмірковування має виступити різнобічне пояснення сенсу національної солідарності як групової мети та її суспільно важливої реалізації. Духовне розмірковування є достатньо результативним, якщо воно розгортається як спільна дія усіх членів групи.

Кожен з них повинен представити на обговорення своє особистісне судження, незважаючи на ступінь його вдалості чи доречності. Однак, його змістова недосконалість не має бути приводом для огульного групового нехтування, а доцільним виявиться його аналіз з вичлененням і продуктивної пошуково змістової сторони, яку все ж необхідно логічно впорядкувати у формі зрозумілій для всіх членів групи.

Такі мисленеві відмінності між членами групи узагальнено проявляються в межах відносин «згода – розходження», де той чи інший її член працює на найвищій напрузі своїх внутрішніх можливостей, особливо проявляючи такі вольові якості як настійливість та витривалість. Тут необхідно, щоб члени групи не застрягали на розходженні, оскільки такий їхній диспут виявиться змістовно пустим. Тож важлива швидкість долучення до згоди, яка змушує суб'єктів концентруватись на основному і нехтувати несуттєвим у своїй дискусії. Ця групова якість вимагає сформованості у суб'єктів єдиного понятійного глосарію, тобто однозначного взаєморозуміння змістового матеріалу. У іншому випадку вони «розмовлятимуть на різних мовах», що значно ускладнюватиме процес згоди.

За цих умов їхні розумові погляди концентруються на єдино можливному пошуковому варіанті, і таке дійство стає цілком творчим актом духовної згуртованості. Розвивальна перевага означеного акту й полягає у тому, що він засвоюється кожним членом групи у добродійних судженнях, які перетворюються на відповідні особистісні якості як потенціальні мотиви до національно важливої діяльності.

У цілому можна стверджувати, що духовне розмірковування – це духовна їжа, яка задовольняє голод духу особистості, яка стала на цей шлях. Його проходження супроводжується вищою емоційною спонукую, яка внутрішньо переживається як духовна жага, що не дозволяє особистості відхилитися у тимчасових пориваннях, які ускладнюють її просування до кінцевої мети.

Важливим є також факт підкріплення переживанням духовної жаги вище наголошеного загального мотиву бути в єдності зі всіма членами людського загалу. Прикметно, що відтепер емоційні поривання національно патріотичного й військово патріотичного характеру, що конституують національну солідарність особистості, стають просякнутими глибоким усвідомленням цього високо гуманного діяння.

Правило 6. У національній солідарності надавати пріоритет груповій свідомості.

Іншим аспектом групового духовного розмірковування має бути групова свідомість як підґрунтя відповідної інтеграції. Остання виявляється реальним засобом групової солідарності на її початковому етапі, оскільки у дію вступають й інші чинники, які вирішують її успішність. Зазначимо, що без розвиненої групової свідомості феномен національної солідарності виявляється ситуативним, таким що не володіє стійкістю й тривалістю. Та й ціннісна складова знаходитиметься на досить низькому рівні. У цьому зв'язку важливим є факт чіткої спрямованості процесу групової свідомості, який кваліфікується як *групова належність*. До того ж слід зважати на ту обставину, згідно з якою можна стверджувати, що відношення факторів усвідомлення групової належності і ціннісної єдності групи не однобічне. Сама ціннісна єдність – одна

з передумов створення групи. Чим більша подібність думок, тим вищою є емоційно-ціннісне тяжіння. У той же час близькість оцінок полегшує солідарність спільноти.

Таким чином, можна передбачати, що формування групової солідарності відбувається через прямування від диференціації до інтеграції групової свідомості, рівня розвитку групової свідомості. Повинні змінюватися відповідно від більш високої поляризації оцінок всередині групи до більш високої єдності думок. Тобто це процес через диференціацію до інтеграції через зміну до стабільності. При цьому важливу роль відіграє здатність до комунікації учасників, яка відображає процес інтеграції групової свідомості.

Якщо розглядати у якості найважливіших компонентів суб'єктивного аспекту національної солідарності: 1) усвідомлення групової належності і 2) єдність цінностей, можливо описати чотири варіанти групової солідарності.

1. Виражене усвідомлення групової належності і єдність цінностей. Це максимальний ступінь групової солідарності.

2. Виражене усвідомлення групової належності і неподібність цінностей. У цьому випадку солідарність функціонує без сформованості групової свідомості.

3. Низько виражене усвідомлення групової належності і єдність цінностей. Це нестабільний варіант, оскільки єдність цінностей виявляється передумовою усвідомлення групової належності.

4. Низько виражене усвідомлення групової належності і неподібність цінностей це характерно для нижнього ступеня групової солідарності.

Представлену когнітивну градацію доцільно використати як можливу модель виховного процесу, спрямованого на оволодіння зростаючою особистістю засадами національної солідарності.

Правило 7. Проявляти спільну відповідальність у ситуаціях національної солідарності.

У плані перетворення особистості у повноцінного суб'єкта національної солідарності доцільним видається визначення відповідальності як сукупності

загальних об'єктивних вимог, обов'язків, норм, правил, які суб'єкт має свідомо засвоїти і у відповідності з ними будувати свою поведінку у різних життєвих ситуаціях. У такому значенні говорять про відповідальну діяльність та поведінку особистості, яка реально здійснюється на основі відповідальності як її психологічної властивості. Цілком зрозуміло, що суспільству потрібні високовідповідальні члени, які в змозі, зокрема демонструвати національну солідарність.

У цьому зв'язку фундаментальної ваги набуває визначення істотних ознак відповідальності. У першу чергу можна виділити точність, пунктуальність, вірність особистості у виконанні вимог і її готовність відповідати за наслідки своїх дій. Усе це передбачає чесність, справедливість, принциповість особистості. У той же час названі якості не можуть реалізуватися успішно, якщо у особистості не розвинені емоційні риси: здатність до співпереживання, чуткість до чужого горя і радості. Виконання будь-якого обов'язку вимагає вольових якостей і зусиль: настійливості, стійкості, сміливості, витримки.

Оскільки відповідальність є соціальною якістю, оскільки вона пристрасна – особистість відчуває відповідальність, перш за все, за проблеми свого оточення (починаючи з мікрооточення), тому що вона інтеріоризує цінності свого середовища, відповідає за їх реалізацію.

Наголошуючи на генезі відповідальності, дослідники вважали, що спочатку виникає колективна (об'єктивна) форма відповідальності, яка має трансформуватися у вищу, індивідуальну (суб'єктивну), що спричиняється процесом спілкування співпраці й кооперації. Ми ж у контексті проблеми національної солідарності будемо трактувати спільну відповідальність як взаємодію відповідальностей індивідуальних, які створюють відповідну цілісність з новим перетворювальним потенціалом. За такого підходу відкривається дійсна можливість, за якої кожна окрема особистість аргументовано вважає, що від її високозначущої праці залежить доля спільної справи усієї нації, у кінцевому рахунку перетворення оточуючого світу у кращий бік.

Правило 8. Розширювати змістовий простір дії, орієнтованої на національну солідарність.

Значущою для розвитку особистості є мить, коли її мотиваційне прагнення виринає з внутрішнього світу й прямує у сферу зовнішньої різноманітної предметності з яким ще необхідно здійснити цільову селекцію, щоб спланувати необхідну дію. Відтепер особистість перебуватиме у ситуації реального творення, що змінює її довкілля. Коли ж настає реальна зміна, у особистості виникають нові відчуття і переживання як практичного діяча, що утверджується у своїй діловій самостійності. При цьому у самостійності суспільно важливій, яка своїм результатом включає особистість у соціальні відносини з їхніми вимогами й оцінюванням.

Однак, зважаючи на певні суспільні запити, пов'язані з нагальними потребами (економічного чи військового характеру), зокрема особистість або група може займатися більш операційно складними справами, які потребують різноманітного предметно-сировинного ресурсу та фінансових витрат.

У психологічному плані таке змістове розширення простору добровільної (зокрема, волонтерської) діяльності пов'язується з більшою фахово-операційною вмілістю членів групи, їхньою діяльнісною мобільністю, що може призводити до деяких вад, як у процесуально-виробничому плані, так і в необхідному стандарті результату.

У таких умовах доцільною буде допомога більш вправних членів групи тим, хто з об'єктивних причин допускає певні похибки, щоб вони могли вчасно і якісно працювати. Лише таким чином можливо підтримувати не лише групову кількісну стабільність, а й зберігати високий мотиваційний рівень усіх членів групи, які сповідують ціннісні пріоритети національної солідарності, втілюючи їх у практичному служінні.

Правило 9. Надавати перевагу помірності власних бажань.

Розкриваючи складне духовне явище збирання (групування), метою якого виступає національна солідарність громадян як суб'єктів нації, що уособлюють народ зі всіма його визначальними атрибутами, ми користуємося поняттям

процесу. Цим самим акцентувалась увага на динаміці, русі, послідовності, змістовій наповненості часу для досягнення прийнятої мети. Інший пізнавальний аспект виникає, коли наголошується на усвідомленому характері цього процесу, тобто на його достатності з огляду нормативного розгортання та прогнозування щодо успішності досягнення очікуваного результату. За такого бачення процес набуває сутнісних ознак діяльності, що продуктивно втілюється у національну єдність, збагачену почуттям солідарності.

З огляду на поняття діяльності як форми національного збирання вважаємо за доцільне опиратись на категорію бажання. Останнє є глибинним внутрішнім джерелом, з якого беруть початок усі потреби особистості. Тож анатомія бажань має виступити пошуковою метою нашого творчого зацікавлення. У цьому зв'язку правильним є судження, що світ людської культури – це світ її бажань. Тут наголошується на значенні культурних бажань у творчій діяльності людини.

Щодо потреб, то вони є чинниками її духовних і матеріальних запитів, і в такій дилемі протікає життя особистості. У цьому плані людська культура констатує перевагу духовних потреб у порівнянні з матеріальним із метою забезпечення повноцінного розвитку особистості. Щоб така соціокультурна ситуація стала реальністю, видається правильним розумно оперувати зі сферою бажань. Це означає вміло регулювати ними, коли їхня емоційна енергія ще жорстко не пов'язалася з певною предметністю, що є головною ознакою відповідних потреб.

Якраз на цей час випадає можливість формування гуманістичної позиції поміркованості бажань особистості, які конституують її початкову природу. За її підтримки й реального дієвого вправління особистість без значних внутрішніх ускладнень може обмежувати свої матеріальні потреби і користуватися лише необхідним. У неї формуватиметься світоглядна настанова згідно з якою духовність особистості полягає не в речах, а в поміркованості своїх прагнень. Особистість такої спрямованості спокійно ставитиметься до ситуацій, коли неможливо одержати бажане, а її хвилюватиме одержання того,

що не повинно їй належати. Відтепер доцільно вважати, що така особистість міцно стала на підґрунтя національної солідарності.

Правило 10. Узгоджувати зовнішнє підкріплення з внутрішнім самоставленням особистості.

У прямуванні особистості до національної солідарності й безпосередній практичній діяльності цього духовного рівня є наскрізні внутрішні утворення, початки яких виникають і дають про себе знати у незмінному вигляді ще на етапі функціонування учнівської молоді в малій групі.

Досить важливим у цьому контексті виступає зовнішнє підкріплення як когнітивно-емоційне оцінювання позитивної модальності. Ми наголошуємо якраз на позитивному зовнішньому підкріпленні, оскільки має місце й підкріплення негативне. І ці два його види по-різному знаходять відгук у внутрішньому житті особистості.

За першого виду особистість, починаючи з ранніх етапів становлення, відчуває себе у всій дієвій духовно-зігріваючій повноті соціальності. Без останньої неможливий повноцінний ні фізичний, ні психосоціальний розвиток особистості. Усі новоутворення як-то почуття повноцінності, самооцінки, рівень домагань, душевний спокій (умиротвореність) пов'язані з актом об'єктивного схвалення особистості іншими.

За підкріплення емоційно несхвального у особистості виникає душевний розлад, емоційна дисгармонія, стійке переживання малоцінності з відповідним ставленням до діяльності, поведінки та спілкування.

Розглянемо поведінкові реалії, які розгортаються на основі вищепредставлених феноменологічних ситуацій. У спільноті будь-якого масштабу явище похвали може проявлятися за умови, коли його членами недостатньо, або зовсім – не враховується внутрішня оцінна позиція того чи іншого члена як об'єкта такої дії. Так, він вважає, що його хвалять за ті якості, риси, здібності, які для нього не досить приємні.

Тут можливі два варіанти реакції. Дія першого може звестися до мовчазної згоди. Другий варіант може проявитися у розчаруванні члена

спільноти, який пережив дію такої похвали. Зазначимо, що найоптимальнішим рішенням було б недопущення цих варіантів, що вимагає більш глибокого взаєморозуміння, а отже об'єктивного групового взаємооцінювання.

Не виключені ситуації, коли якогось члена спільноти захвалюють за ті внутрішні набутки, які він вважає незначними, і відтак реагує незадоволенням. Тут знову таки потрібна внутрішньо групова пізнавально-корекційна робота як умова колективного благополуччя.

Правило 11. Бути вірними один одному у груповій взаємодії.

У духовному розвитку будь-якої групи вірність є одним з вершинних набутоків, сходження до якої душевно мобілізує кожного члена групи. І ця мобілізація, її темп узгоджується з мірою прояву емоційних переживань, які або роз'єднують, або наближують їх один до одного. За останнього може створюватися аура міжперсональної прихильності, стан який спричиняється емпатією, що проявляється як співчуття у формі співрадість чи співгоря. Прикметно, що особистість емоційно реагуючи у ситуації, особливо співгоря, надає іншій особистості певну допомогу і цим самим нейтралізує цю негативну емоцію. Якраз на основі емпатії, за практичного вправління у ній формується більш складне емоційне утворення – дружба, за якої у особистостей виникає згода стосовно речей матеріальних і речей духовних. Відтепер такі міжособистісні відносини згоди, набуваючи сталості трансформуються у розвинене почуття вірності, яке сприяє процесу групового згуртування, а далі існуватиме як вірність своєму народові. Почуття вірності ідейно цементує певну групу, члени якої демонструють єдність у поглядах стосовно смислоціннісних пріоритетів, близьких і більш віддалених суспільно важливих цілей і життєвих орієнтацій.

Окрім ідеального боку почуття вірності спроможне відігравати важливу предметно-перетворювальну роль. У спільній діяльності можуть виникати ситуації, коли за певних причин той чи інший член групи тимчасово відлучився чи не в змозі вчасно виконати свою частину роботи і таке інше. Та завдяки міжособистісній вірності такий член групи завжди може покластися на іншого,

який компенсує його трудову неспроможність. За відносин вірності обіцянки, дані один одному, завжди виконуються: тут відсутня зрада і у малих, і у великих справах. Це дозволяє за необхідності практикувати між членами групи трудові доручення, у процесі яких виховується вміння розумної субординації, стати у особистісну позицію іншого та здатності гармонійно поєднувати в собі соціальну роль керівника і виконавця.

Завдяки людям глибокої вірності нація спроможна протистояти внутрішнім і зовнішнім безпековим загрозам і забезпечити свій суверенітет, свободу і незалежність.

Правило 12. Набувати досвіду діяльності як досконалого вчинку.

Рух особистості до збирання, мірою якого виступає національна солідарність, корелює з набуттям особистістю виняткового за сенсом досвіду, коли предметно-перетворювальна діяльність стає вчинковою субстанцією, виступає єдиним цілим, двома сторонами однієї медалі або справою-служінням. Зазначимо, що за традиційної діяльності, у якій постійно вправляється зростаюча особистість, у неї відсутні потенції до такої групової діяльності, тому їй доводиться відкривати нову внутрішню іпостась і оволодівати нею.

Розкриємо сутнісні властивості діяльності як досконалого вчинку, що ґрунтується на відповідних духовних взаєминах. У груповій діяльності неодмінно виникають відносини «керівник – виконавець», коли той чи інший член групи виступає ініціатором досягнення якоїсь мети та способу реалізації, а інші члени своїми діями її досягають. У аналізованій нами діяльності такі відносини стають якісно відмінними. Тут ініціатор як керівник має вважати своїми найближчими друзями усіх тих, над якими буде дозволене йому керівництво. Керівництво такої вартості прирівнюється до служіння, яке заперечує почуття сорому за групову ініціативу; воно практично розгортається таким чином, щоб членам групи приємною була їхня роль виконавців. За такої ситуації виникають будь-які підстави для переживання членами групи почуття заздрості, більше того – ворожнечі. Якщо й виникають певні непорозуміння, їх

необхідно вчасно знімати. У нікому не робити нічого такого, чого не бажаєш собі.

Способами залучення членів групи до такої ціннісної справи мають виступити: 1) запрошення до дії як глибокий акт поваги до особистості; 2) цільова та ціннісна одностайність як спонука до конкретної справи; 3) натхнення як поштовх до діяння; 4) добросердна і люб'язна згода на справу.

За таких високогуманних способів у особистості й формується внутрішній акт переростання діяльності у відповідний вчинок, що є критерієм переживання ним почуття краси.

Правило 13. Бути пов'язаними єдністю дій національної спрямованості.

Сучасні виховні постулати вільно чи невольно орієнтують педагогів у їхній роботі, спрямованій на формування у вихованців готовості бути суб'єктом національної солідарності на забезпечення у них єдності ціннісних поглядів, інтересів, прагнень, тобто переважно емоційно-почуттєвих утворень. Вони й мають виступити дієвим підґрунтям до національного гуртування.

Однак за всієї важливості цього виховного сегменту залишається методично у тіні аспект власне діяльнісний, який заслуговує першочергової уваги. Адже ми говоримо про цілісність особистості у процесі сходження до національної солідарності. Вона ж практично залишається фрагментарною, якщо не задіяти її предметно-перетворювальний бік з його ціннісним самоствердженням і самооцінюванням як людини, що змінює світ. Важливим у такому діяльнісному відчутті зростаючої особистості є те, що вона, так би мовити, зовнішньо зустрічається з власною позицією «хочу і можу», де останнє презентує її справжній розвивальний потенціал.

Цю теоретичну замальовку ми зробили стосовно одиничної особистості як необхідної умови для розкриття у цьому плані діяльної логіки групи як середовища, де розгортається процес різнобічної взаємодії. Тут члени групи реально вправляються у диспуті, який передбачає прийняття спільної мети, різних способів її досягнення, знаходження точок дотику щодо спільної згоди. Тож йдеться, таким чином, про спільне вирішення пізнавальних завдань, які

слугуватимуть орієнтовною основою для найбільш доцільної практичної діяльності.

Пройшовши дійсну школу такої спільної діяльнісної пропедевтики, відтепер той чи інший член групи використовуватиме колективно доцільну тактику й у самостійно виконуваних практичних діях національної спрямованості. Такого члена групи завжди підтримуватиме почуття – ми об'єднані спільністю високозначущих дій, хоча ще й не державного рівня за своїм результатом. Однак моя вершинна національна місія ще попереду.

Оцінка кінцевого результату процесу збирання.

Завершальний етап сходження до національної солідарності (як збирання) має завершитися загальною реакцією її суб'єктів на це важливе дійство. Вона реально діє як емоційна оцінка і виражається у формі спільної радості за досягнуте. Перебування особистості у стані радості не робить її такою, що проявляється частково, а функціонує у всій повноті своєї духовної сутності. Тут вся справа у тому, що переживання радості – це джерело позитивної енергії, яка підтримує високий тонус особистості, спонукає до різноманітних справ, загалом робить її універсально активною.

Однак переживання радості окремою особистістю, особливо коли вона перебуває у групі, що зайнята спільною справою, залежить від взаємин, які у ній складаються. Бажано, щоб вони були гуманістично орієнтованими, враховуючи їхнє опосередкування конкретними результатами того чи іншого члена.

Члени групи звично пов'язують міру своєї радості до конкретного члена залежно від міри досконалості його результату. У цих умовах і діє правило, згідно з яким чуже схвалення збільшує мою радість, а осуд зменшує. Відтак члени групи вважають, що вони цілком поставилися справедливо, осудивши свого ровесника, зважаючи на нормативні відхилення у його результаті. При цьому вони не врахували тих внутрішніх умов, які призвели до результативної вади. Такою може бути погане самопочуття, операційна недосконалість, часове обмеження, зважаючи на індивідуальні особливості члена групи. Усім цим

ситуативним моментам необхідно вчити членів групи, щоб справедливість була по-справжньому гуманною.

У діяльності, яка сягає масштабу національної солідарності важливою є вимога одержувати радість не тільки від власного результату, який потрапляє у широкі соціальні зв'язки, а й неодмінно радіти тим внутрішнім надбанням, які набула достойна особистість. За такого підходу вона постійно перебуватиме у ситуації достатнього душевного розвитку.

Національна солідарність – це духовний голос Батьківщини і одночасно спосіб достойного життя людей, що його чують і готові до великих справ нації. Жити солідарно з нацією означає ніщо інше як жити згідно найкращому, що є у людини, тобто у злагоді з духовними цінностями, що сягають вищих смислів, які супроводжують шлях різнобічно розвиненої особистості. Лише така особистість може підкорити усі інші життєві надбання цим власним доленосним орієнтирам. Важливо, що таке внутрішнє дійство відбувається не силою волі, а у гармонії з ними як єдиною мірою духу особистості. Тоді вона й має право заявити: «Немає більш достойного життя, ніж життя, присвячене національній солідарності». Останнє ж як загальне добродійне утворення виступає і як символ досконалості конкретної особистості.

РОЗДІЛ 3

СТАН СФОРМОВАНOSTІ В УЧНІВСЬКОЇ І СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ І ПОВОЄННОГО ЧАСУ

3.1. Критерії показники та рівні сформованості в учнівській та студентській молоді національної солідарності

Аналіз сучасного стану формування в учнівській і студентській молоді в умовах війни і повоєнного відновлення засвідчив, що на сьогодні ця проблема є надзвичайно важливою. Формування національної солідарності є важливою умовою існування України як суверенної і незалежної держави, здатної відстоювати свою територіальну цілісність, об'єднуватися задля своїх національних інтересів та інтегруватися до Європи.

Непересічне значення у формуванні національної солідарності в учнівській і студентській молоді є усвідомлення ними себе українцем, часткою великого народу, причетним до української культури, нащадком давньої історії, носієм української мови, що виявляється у любові до України, почутті захищеності і значущості у житті країни, причетності до її долі, почуття обов'язку і відповідальності, правдивості, почутті власної гідності.

Виходячи з цього, система сучасного виховання має бути спрямованою на формування моральних цінностей та відповідних якостей підростаючої особистості. Тому, одним із завдань пошуково-розвідувального експерименту виступило з'ясування ролі національної солідарності у моральному становленні та розвитку особистості. Задля цього нами було здійснено анкетування і опитування вчителів; анкетування, опитування, спостереження дітей; анкетування опитування батьків; аналіз планів виховної роботи шкіл.

З метою вивчення рівнів сформованості в учнівській і студентській молоді національної солідарності нами була розроблена програма констатувального етапу експерименту, з відповідними завданнями, а саме:

- визначити критерії і показники рівнів сформованості національної солідарності учнівської і студентської молоді;
- з'ясувати ступінь розуміння молодшими підлітками понять «національна солідарність» та її значення у національному становленні;
- основні труднощі і проблеми у формуванні національної солідарності в учнівської і студентської молоді;
- виявити рівні сформованості національної солідарності в учнівської і студентської молоді.

Експериментальне дослідження здійснювалося у чотири етапи та включало:

- розробку програми констатувального етапу експерименту;
- безпосереднє проведення констатувальних зрізів за діагностувальними методиками;
- узагальнення результатів констатувального експерименту;
- визначення рівнів сформованості національної солідарності в учнівської та студентської молоді.

Для розв'язання завдань констатувального експерименту використовувався комплекс діагностувальних методів, таких як: анкетування, опитування, бесіди, інтерв'ю, незалежні характеристики, незакінченого речення, інтелектуальної гри, мозкового штурму, дискусії, обговорення, аналіз проблемних ситуацій, творчих завдань, творів-роздумів, проектів, вправ, роботи з картками, роботи у групах, педагогічного спостереження, тестування, вивчення документів і матеріалів навчально-виховної роботи класних керівників, що забезпечило достовірність і об'єктивність показників.

Виходячи з нашого розуміння національної солідарності та враховуючи особливості раннього юнацького та юнацького віку, нами визначено критерії та показники в оцінюванні рівнів сформованості в учнівської і студентської молоді національної солідарності.

Так, показниками *когнітивного критерію* визначено: знання, і судження школярів про цінності (свобода, гідність, справедливість, рівність, відповідальність, громадянська активність, згуртованість) у загальній структурі

феномену національної солідарності; розуміння їх значущості у власному житті; усвідомлення ролі згуртованості і об'єднання українців у всьому світі задля досягнення спільних цілей (відстоювання територіальної цілісності, повоєнне відновлення України), ціннісне ставлення до Батьківщини, рідної мови, національна ідентифікація, відповідальність та причетність до долі України та української національної культури, повага до державних атрибутів та традицій українського народу, віра у майбутнє України.

Показники **емоційно-ціннісного** критерію: включають прагнення до солідаризації, прояви любові до родини, рідного краю, Батьківщини, інтересу до історії і культурно-духовної спадщини українського народу, української мови і моралі, повага до людей, які проживають і працюють в Україні, ідентифікація себе з українським народом, бажання прилучитися до моральних цінностей українського народу (свобода, гідність, справедливість, рівність, відповідальність, громадянська активність, згуртованість), а також відображає основні мотиви національної солідарності (україноцентричні, адаптації, конформістські), які впливають на вибір стратегії поведінки, її саморегуляції поведінки, усвідомлення себе відповідальним громадянином України.

Показники **критерію довільної спонуки**: сконцентрованість на меті, усіх своїх позитивних набутках стосовно свідомого прийняття цінностей національної солідарності; уміння зосереджуватись на задачах та рішучість в оволодінні цінностей свободи, гідності, справедливості, рівності, відповідальності, громадянської активності, згуртованості; узгодженості та підпорядкованості дій заради досягнення національної солідарності.

Показники **поведінкового критерію**: визначає поведінку індивіда та дієву любов до рідного краю, використання української мови, повагу та толерантне ставлення до звичаїв, культури, традицій різних народів, що населяють Україну та визнання їх заслуги у розбудові України, прояви готовності відстоювати інтереси України і протистояти антиукраїнській ідеології, зневажливому ставленню до національної української культури, сепаратистським настроям, активна участь у суспільно громадській і добродійній діяльності, відстоювання

своїх прав, активна громадянська позиція.

Експериментальною роботою було охоплено 634 осіб (з них 353 учнів 10-11 класів, 281 студент, 112 педагогів з Рівненської, Донецької, Київської, Черкаської областей).

З метою виявлення уявлень учнівської і студентської молоді про національну солідарність нами була проведена пілотажна бесіда. Узагальнені результати наводяться у Таблиці 1.

Таблиця 1. Результати пілотажної бесіди про сутність національної солідарності

№	Відповіді	К -сть	У %
1.	Усвідомлення себе частиною нації, громади, спільноти	151	23,8
2.	Наявність спільного походження, історичного минулого, історичної пам'яті	113	17,8
3.	Спільна відповідальність за збереження держави, територіальної цілісності, життя громадян, людського капіталу	91	14,4
4.	Відчуття єдності, спільні емоційні переживання у періоди національних випробувань	82	12,9
5.	Національна місія та історична роль у поступі людства	69	10,9
6.	Спільні національні перспективи та проектування майбутнього	56	8,8
7.	Робота задля спільного блага, досягнення спільної мети	27	4,3
8.	Не визначились з відповіддю	45	7,1

Дані таблиці 1 свідчать про те, що учнівська і студентська молодь загалом розуміють сутність поняття «національна солідарність», зазначаючи, що для них це насамперед усвідомлення себе частиною нації, громади, спільноти; наявність спільного походження, історичного минулого, історичної пам'яті; спільна відповідальність за збереження держави, територіальної цілісності, життя громадян, людського капіталу; відчуття єдності, спільні емоційні переживання у періоди національних випробувань; національна місія та історична роль у поступі людства; спільні національні перспективи та проектування майбутнього; робота задля спільного блага, досягнення спільної

мети. Водночас, не визначилися з відповіддю 7,1% юнок і юнаків, що потребує відповідної виховної роботи.

Проведена ділова гра з учнями 9-11-х класів та студентів I-II курсів закладів вищої освіти «Українці консолідують світ», показала, що юнаків і юнок хвилюють проблеми національної солідарності. Розмірковуючи над питанням збереження Української держави в умовах російської агресії та її повоєнної відбудови, респонденти відповіли, що перш за все українці мають об'єднати довкола демократичних цінностей увесь світ (75,3 %), війна в Україні є справою не лише українців, а й усього цивілізованого світу (68,9 %), українці показали усьому світові свою сміливість, мужність, здатність разом протидіяти ворогу (53,5 %), українці мають керуватися національними інтересами (51,0 %), вчитися мислити на рівні держави (45,4 %), здолати корупцію (42,9 %), розвивати нові технології, у тому числі і військові (36,8 %), відбудовувати Україну (30,7 %), діяти разом, згуртовано (28,2 %), формувати правові інститути європейського рівня (19,8 %), підтримувати одні одних (18,2 %), підтримувати ЗСУ (17,9 %). Водночас, у відповідях респонденти вказали на відсутність сильного політичного лідера, якому би українці довіряли (8,4 %), нездорову конкуренцію серед політиків, що шкодить національним інтересам (7,5 %), багато корупційних скандалів, що підриває довіру до України (6,5 %), помилки у зовнішній політиці та нездатність ефективно використовувати усі важелі для досягнення мети (5,4 %), брак міжнародних ЗМІ та інформації про Україну (4,5 %), відсутність українських представників та українських кафедр у європейських університетах (3,2 %). Водночас, українцям потрібно розвивати самоврядування в громадах (3,2 %), вчитися бути господарями на своїй землі (2,5 %), об'єднуватися заради перемоги і майбутнього України (2,5 %), бути більш ініціативними (1,9 %), підприємливими (1,5 %), не розраховувати на те, що хтось розв'яже існуючі проблеми (0,9 %), просувати і лобіювати українські інтереси у світі (0,5 %).

На запитання «Чи відрізняються поняття «національна солідарність» і «національна згуртованість» 52,9 % опитаних відповіли «так», 16,2 % –

відповіли «ні» і 30,9 % – відповіли «не знаю», що свідчить про те, що значна частина дітей не замислювалася над такими проблемами і виявилася не готовою до розуміння необхідності солідаризуватися і згуртовуватися в умовах війни.

Розмірковуючи над тим, як відрізняються поняття «національна солідарність» і «національна згуртованість», респонденти відмітили, що поняття «національна солідарність» для них, у першу чергу, це – узгодженість та спільність цінностей (34,6 %), консенсус різних політичних сил і народу (27,8 %), єдність волевиявлення, вимог до влади і один до одного (19,5 %); активна підтримка ідей, спрямованих на забезпечення національних інтересів (17,4 %), наявність національної свідомості (15,8 %), сформованість нації (13,9 %).

Розглядаючи поняття «національна згуртованість», респонденти звернули увагу на зв'язок між членами спільноти, який забезпечує національна згуртованість (24,7 %). На думку учнівської і студентської молоді, національна згуртованість є характеристикою національної солідарності (21,8 %), є результатом процесу націєтворення у переломні часи і в часи визвольних змагань (18,5 %), визначає рівень громадянської відповідальності та здатність до гуртування (16,2 %), дієва підтримка спільноти (15,7 %), причетність до національних рухів (10,2 %). Не визначилися з відповіддю (3,7 %) та не відповіли (2,5 %) респондентів.

Чинники, які впливають на формування національної солідарності та національної згуртованості відображено у Таблиці 2.

Таблиця 2. Чинники, які, на думку учнівської і студентської молоді, впливають на формування національної солідарності і національної згуртованості (у %)

№	Чинники, які впливають на формування національної солідарності	У %	Чинники, які впливають на формування національної згуртованості	У %
1.	Спільні виклики і загрози, такі як	41,1	Цінності	58,6

	війна, епідемії			
2.	Взаємодія між людьми	50,9	Ідеологія	21,2
3.	Співчуття	8,0	Ідентичність	20,3

Дані таблиці 2 показують, що на думку сучасної молоді, найкраще солідаризують націю спільні виклики і загрози, співчуття (поглядам, ідеям, подіям), взаємодія між людьми, тобто діяльнісна складова. Водночас, чинниками, які впливають на національну згуртованість є: спільні цінності, ідеологія та ідентичність.

Індивідуальні бесіди показали, що для учнівської і студентської молоді Україна, насамперед, асоціюється зі стійкістю (65,8 %), свободою (63,5 %), мужністю (59,7 %), сміливістю (54,1 %), гуманізмом (50,9 %), європейським вибором (47,6 %), креативністю (42,4 %), хліборобством (40,9 %), здатністю розвиватися (37,8 %), демократизмом (35,2 %), автентичною культурою (31,9 %), незламністю (27,6 %), драматичною долею (20,5 %), толерантністю (18,7 %), смачною їжею (15,2 %), красою (13,4 %), козацькою вдачею (8,5 %).

Натомість, росія асоціюється в українській молоді з війною (89,5 %), зі злочинами проти людяності (78,6 %), убивствами полонених і беззахисних дітей (65,8 %), мародерством (60,2 %), жорстокістю (58,4 %), бомбардуваннями мирних міст і сіл (52,5 %), ворожістю (49,5 %), низьким рівнем культури (47,4 %), автократією і тоталітаризмом (40,1 %), страхом перед владою (34,6 %), репресіями (27,5 %), приниженням людської гідності (24,8 %), брехнею (21,2 %), рабством (18,5 %), ватою (15,7 %), нездатністю мислити критично (10,6 %), зомбоящиком (5,4 %), пихатістю (4,3 %), нахабством (3,9 %).

Учні і студенти відмітили, що за період війни вони краще усвідомили цінність державних символів. Найбільш типовими були наступні відповіді: «Гімн України перестав бути для мене формальним атрибутом заходів, оскільки на сьогодні Гімн України є символом боротьби і нашої незламності» (Віра К.), «Гімн України відображає драматичну долю України та її боротьбу за

державність» (Василь В.), «Гімн України написаний кров'ю борців за її свободу» (Олексій Ш.), «Раніше багато кому хотілося, щоб гімн України був веселішим, однак війна показала, що наш гімн глибокий за змістом і я пишаюся, що це Гімн моєї країни» (Рита С.); «Прапор України найкращий, бо поєднує усю синь неба і золото хлібів» (Олена В.), «Прапор України – це символ незламності і волі до перемоги» (Ірина Ч.), «Я пишаюся нашим прапором як символом звитяги і свободи» (Мирослав Ц.); «Герб України відображає багатовікову історію України-Руси» (Руслан Н.), «У Гербі України заховані наші найважливіші смисли і цінності» (Роман К.), «Українські державні символи – це лаконічна історія України, відображена в образах і символах» (Микола Д.).

Проведене анкетування дозволило виявити перешкоди та проблеми у формуванні національної солідарності учнівської та студентської молоді. Узагальнені відповіді наведено в таблиці 3.

Таблиця 3. Перешкоди та проблеми у формуванні національної солідарності в учнівської та студентської молоді

№	Відповіді учнів	К-сть	У %	Відповіді студентів	К-сть	У %
1	Корупція	95	26,9	Недовіра до влади та постійні політичні скандали	68	24,2
2	Зниження рівня життя	75	21,3	Слабка внутрішня і міжнародна політика з солідаризації суспільства	42	14,9
3	Меншовартісність, залежність	54	15,3	Корупція	39	13,8
4	Відсутність сильних лідерів у політиці, здатних згуртувати суспільство	47	13,3	Розірваність національної солідарності через тривалу окупацію України росією та знищення визначних особистостей в Україні	36	12,8

<i>№</i>	<i>Відповіді учнів</i>	<i>К-сть</i>	<i>У %</i>	<i>Відповіді студентів</i>	<i>К-сть</i>	<i>У %</i>
5	Тривалий вплив росії на Україну	38	10,7	Відсутність державницького підходу і мислення	31	11,1
6	Вплив ворожої пропаганди, ідеології	29	8,2	Пріоритети індивідуального над колективним	25	8,9
7	Олігархізація України	15	4,3	Відсутність вдалих реформ	16	5,7
8				Нехтування уроками історії	11	3,9
9				Громадянська невизначеність значної частини молоді та ухилянство	8	2,8
10				Нездатність політиків створити уряд національної єдності		
11				Роз'єднаність політичних сил і територіальних громад	5	1,9
	Всього:	353	100	Всього:	281	100

Таким чином, дані наведені у таблиці 3 свідчать про те, що учні і студенти правильно виокремлюють основні перешкоди і проблеми у формуванні національної солідарності, якими є корупція у країні, олігархізація, роз'єднаність політичних сил, тривала російська окупація українських земель, що призвело до розколу у суспільстві, зниженні відповідальності за долю України, прагненні перекласти невдачі на інших тощо.

Водночас, на думку учнівської і студентської молоді на сьогодні існує потреба в об'єднаному і згуртованому суспільстві, здатному протистояти викликам і загрозам, таким як війна, значні руйнування інфраструктури, геноцид українців (15,2 %). За цих умов, національна солідарність, на думку учнівської і студентської молоді, є умовою виживання (14,4 %), відновлення України (13,5 %), повернення українців, які перебувають за кордоном (10,2 %). Розуміння значущості національної солідарності сприятиме демократизації всіх сфер життя (10,2 %), національному діалогу (9,7 %), відстоюванню національних інтересів в Україні і за її межами (8,9 %), більш ефективній

підтримці та взаємодії з міжнародними партнерами (7,9 %), досягненні миру (5,4 %), відновленні територіальної цілісності (4,6 %).

Педагогічне спостереження показало, що лише 9,3 % учнівської та студентської молоді готові до взаємодії з інститутами громадянського суспільства; 9,7 % - знають свої права і обов'язки, уміють відстоювати цивілізованим шляхом свою гідність, справедливість та інші моральні цінності; 9,2 % - готові прийти на допомогу, згуртуватися задля вирішення важливого питання, що стосується учнівства чи студентства; лише 6,2 % - готові проявити ініціативність, 9,4 % - готові долучитися до суспільно-корисної діяльності задля спільного результату. Усе це свідчить про необхідність пошуку та впровадження педагогічних умов формування національної солідарності в умовах воєнного часу.

Результати констатувального етапу експерименту, одержані на основі зіставлення знань, мотивів та реальної поведінки за визначеними нами критеріями і показниками, засвідчили рівні сформованості національної солідарності учнівської і студентської молоді.

Учні і студенти з *високим рівнем* (учні ЗЗСО – 8,9 %, студенти ЗВО – 9,7 %) сформованості національної солідарності мають добрі знання про історію і національну культуру України, сучасні політичні і державні процеси, уміють їх аналізувати та оцінювати їхню роль у житті країни та окремої людини, усвідомлюють необхідність національної солідарності заради національних інтересів. Мають уявлення про національну культуру, люблять українську мову і послуговуються нею, шанують символи України. У своїй поведінці орієнтуються на цінності свободи, справедливості, гідності, рівності, відповідальності, згуртованості, громадянської активності. Діти цієї групи усвідомлюють свою приналежність до українського народу, мають добре розвинені почуття національної гордості, любові до Батьківщини, а також добре знають свої права і обов'язки й уміють їх відстоювати. Школярі є згуртованими, уміють працювати у команді задля спільного результату, виявляють громадянську активність у житті класу, школи, у прийнятті

моральних рішень та виконанні доручень.

Для учнів і студентів із *середнім рівнем* (учні ЗЗСО – 58,3 %, студенти ЗВО – 59,8 %) сформованості національної солідарності характерним є добрий розвиток моральних якостей, почуття справедливості, гідності, рівності, свободи щодо себе та вибіркове ставлення до інших. Національна солідарність визначається ставленням до спільної діяльності, ситуативною перевагою власних інтересів над колективними, бажанням підкреслити власні заслуги. Такі діти рідко ініціюють спільні проекти, намагаються бути «як усі», потребують спонуки і заохочення до громадянської активності, вивчення української історії, національної культури. Слід відмітити ситуативні та конформістські мотиви, які переважають у поведінці дітей, висловлювання часом діаметрально протилежних суджень. Також учні та студенти цієї групи виявляють відповідальність, якщо є контроль з боку дорослих, не завжди дотримують слова, не завжди готові протистояти приниженню власної чи національної гідності.

Учні та студенти з *низьким рівнем* (учні ЗЗСО – 32,8 %, студенти ЗВО – 30,5 %) мають обмежені або не завжди вірні уявлення про національну солідарність, не проявляють інтересу до історії України, національної культури, моральних цінностей. Послугуються українською мовою лише у школі чи університеті, свідомо ігноруючи її у побуті та у спілкуванні з однолітками. Не пов'язують свого майбутнього з Україною. Несформованість національної солідарності є причиною нерозуміння національних інтересів, нездатності працювати на спільний значущий результат. Діти цієї групи мають спотворене розуміння моральних цінностей. Слабкий інтерес до національної культури, нерозвинені навички роботи у команді та громадянська пасивність визначають схильність перекладати відповідальність на інших та звинувачувати їх, без намагання щось змінити чи проявити ініціативу. Часто такі діти конфліктують та сумніваються у доцільності громадських проєктів. Моральні рішення приймають спонтанно або за підказкою інших. Виявляють байдужість або пасивність у житті класу чи групи.

Значущість вивчення стану в учнівської і студентської молоді національної солідарності підтверджують наукові дослідження присвячені зазначеній проблемі.

Зокрема, у вітчизняній науковій думці національна солідарність визначається через прояви поведінки в емоційно-почуттєвих, духовних та ідейних формах [165, с. 345]. Цей підхід знаходить підтвердження і в дослідженнях М. Паращевіна, який визначає національну солідарність як відчуття себе частиною цілого, умовою існування якого є взаємна довіра, соціальні контакти, уникнення між групою ворожості [145, с. 448].

Дисертаційне дослідження А. Денисюк «Політичний діалог як чинник консолідації українського суспільства» (2023) присвячено вивченню нових діалогових форм українського суспільства, що має значний вплив на політичний вибір сучасної молоді, формування національної ідентичності та національної солідарності.

Авторка розглядає феномен політичного діалогу як засіб єднання та згуртування соціуму, важливий чинник партнерства та взаємодії та характеризує діалог як важливий чинник у становленні нації та національної солідарності. У дослідженні доводиться взаємозалежність цінностей з політичним вибором громадян, наявною суспільно-політичною ситуацією та їхнім ставленням до зовнішньополітичної стратегії держави. Дослідниця переконана, що зовнішня війна сприяла зростанню довіри населення до громадських та волонтерських організацій, усвідомленню солідарності та утвердженню національної ідентичності українців, а також запропонувала «механізми консолідації різних соціальних груп та залучення їх до участі у процесах державотворення України, спільного протистояння агресору, зокрема, за допомогою спеціально створених онлайн-платформ, каналів у соціальних мережах тощо» [111, с. 5].

У дисертаційному дослідженні Р. Сойчук «Теоретико-методологічні засади виховання національного самоствердження учнівської молоді» обґрунтовуються додаткові функції процесу виховання національного

самоствердження серед яких: національна рефлексія, національна ідентифікація, ціннісно-смилова, національного самовизначення, національної спрямованості, національної солідарності, національної саморегуляції, національної мотивації, національної самореалізації. Дослідниця відмітила, що «усвідомлення потреби бути солідарними із представниками різних національних спільнот задля процвітання української нації у своїх відповідях продемонстрували 58,3 % учнів ЕГ і 60,5 % школярів КГ; не визначились – 21,9 % опитаних ЕГ і 16,7 % респондентів КГ. 19,8 % школярів ЕГ і 22,9 % учнів КГ переконані в раціональності досягати успіху лише задля власних інтересів. 48,7 % опитаних ЕГ і 54,1 % респондентів КГ згодні з твердженням, що шляхом їхнього особистого самовдосконалення як носіїв цінностей української нації вони здатні поліпшити добробут народу, 25,8 % учнів ЕГ та 29,2 % учнів КГ не визначились, та 25,5 % опитаних ЕГ і 16,7 % респондентів КГ визнають доцільність самовдосконалення лише з особистою метою. Цілковито приймають національні цінності, традиції та культуру українського народу 65,8 % учнів ЕГ і 69,4 % учнів КГ, не можуть визначитись 19,2 % школярів ЕГ і 17,4 % школярів КГ, та керуються у своїй поведінці лише умовами поведінки в соціумі 15,0 % учнів ЕГ і 13,2 % респондентів КГ» [162, с.188].

Проаналізовані праці підтверджують основні висновки отримані нами у ході дослідження.

Таким чином, національна солідарність є важливим чинником становлення і збереження української нації, її здатності захищати свою державність і територіальну цілісність.

Визначені у ході дослідження критерії (когнітивний, емоційно-ціннісний, довільної спонуки, поведінковий) з відповідними показниками дозволили виявити рівні сформованості в учнівської і студентської молоді національної солідарності (високий, середній, низький).

3.2. Громадянська залученість молоді у зарубіжних дослідженнях

Цікавим, на наш погляд, є проведене у Великій Британії лонгитюдне дослідження за участю молодих людей віком 19-20 років, яке продемонструвало позитивний зв'язок між основними моральними цінностями, рівнем успішності студентів та їх вмотивованістю до солідарних дій під час навчання у закладі освіти [1]. Результати дослідження привели до вибудови цілісної, динамічної та критичної моделі солідарності в суспільстві. При цьому дослідження виявило, що важливими є такі площини [1]:

- «духовна та релігійна залученість» – усвідомлення власної духовності; важливість релігії чи віри в розвитку особистих цінностей і характеру;

- «життя згідно зі своїми чеснотами та цінностями» – розмірковувати та діяти відповідно до своїх моральних цінностей, відстоювати свої чесноти;

- «політична участь» – розуміння політичної системи своєї країни та необхідності дебатів і участь у них;

- «ідентичність у стосунках» – мати здорове та стійке відчуття власної ідентичності та позитивне ставлення до інших;

- «амбіції, сенс і мета» – наявність сильного усвідомлення власного сенсу та мети в житті, бажання й устремління їх досягнення;

- «критично важлива соціальна справедливість» – розуміння того, що є соціальною несправедливістю, та бажання її виправити;

- «виклик і відповідальність» – готовність брати на себе відповідальність і наполегливо кидати виклик іншим у разі потреби та боротися з викликами життя;

- «самовдосконалення» – усвідомлення того, що я зростаю та змінююся та можу стати кращою людиною;

- «залученість до життя громади» – активна участь у житті своєї громади.

Слід наголосити, що важливими ціннісними аспектами у цій моделі є громадянська участь і відповідальність. Перший з двох указаних аспектів,

громадянська участь, стосується проявів дій окремих людей у їхніх громадах. Громадянська участь може діяти на будь-якому рівні громади та в будь-якому контексті громади (включаючи заклади вищої освіти як контекст для досліджуваної вікової групи). Рівень участі може коливатися від обізнаності через залученість до впливу. Виокремлюють три площини громадянської участі: прийняття рішень; вплив; участь у житті громади.

Площина «Прийняття рішень» зосереджується на активній участі, яка безпосередньо призводить до впровадження політики чи практики щодо спільноти окремої людини чи групи в цій спільноті. Аспектами цієї площини є активна участь у виконанні певної діяльності та голосування.

Площина «Вплив» зосереджується на діях, спрямованих на інформування та вплив на будь-яку чи всі напрями політики, практики та ставлення інших людей або груп у спільноті. Аспектами цієї площини є: участь у публічних дебатах (включаючи участь через соціальні мережі); участь у демонстраціях громадської підтримки чи протесту (включаючи «віртуальну» участь за допомогою, наприклад, онлайн-петицій); участь у розробці політики; розробка пропозицій щодо певних дій; вибіркове придбання продуктів відповідно до етичних переконань щодо способу їх виробництва (етичне споживання); визнання корупції та її запобігання.

Площина «Участь у житті громади» ґрунтується на участі, головним чином зосереджуючись на зміцненні зв'язків людини зі спільнотою для кінцевої користі цієї спільноти. Аспекти цієї площини охоплюють: волонтерство; участь у роботі громадських організацій; збір інформації.

Відповідальність у моделі солідарності моделі солідарності в суспільстві виявляється у ставленні до власних дій та включає їх рефлексію, формування намірів щодо того, як діяти морально, а також сумлінно виконувати діяльність (відповідно до поставлених задач) та брати зобов'язання за її результати, які досить тісно пов'язані із самоефективністю (self-efficacy) та толерантністю до неоднозначності (tolerance of ambiguity) [131]. Щодо самоефективності, то це в першу чергу ставлення до себе. Воно включає позитивну віру у власну

здатність виконувати дії, необхідні для досягнення певних цілей, і впевненість у тому, що людина здатна зрозуміти ті чи інші проблеми, обирати відповідні методи для виконання завдань, успішно долати перешкоди та змінювати на краще життя своєї громади. Своєю чергою толерантність до неоднозначності – це критичне ставлення до ситуацій, які є невизначеними і підлягають різноманітним суперечливим інтерпретаціям [13, с. 36]. При цьому важливим компонентом виступає критичне мислення.

Британські педагоги Л. Пол і Р. Елдер інтерпретують критичне мислення як «мислення, явно спрямоване на добре обґрунтоване судження, використання відповідних оціночних стандартів у спробі визначити справжню цінність чогось чи його переваги» [63, с. 168]. Очевидно, що навички міркування та здатність робити обґрунтовані судження не лише є елементами критичного мислення, а й мають вирішальне значення для активного залучення поінформованих громадян до демократичного життя на основі солідарності. Британський науковець Л. Лім [43] переконаний, що критичне мислення має втілювати «критичний» вимір, узгоджений з традиціями критичної теорії, щоб переконатися, що студенти обмірковують питання соціальної справедливості та моральної доброти, які стосуються уявлень про добро і зло. Він попереджає, що вузьке розуміння критичного мислення, яке включає лише когнітивні навички логіки й аналізу аргументів, є небезпечним. Щоб виховати громадян, здатних до демократичного обговорення і наділених повноваженнями вирішувати соціальні проблеми або виправляти соціальні помилки, стверджує Л. Лім [43], мають бути прийняті більш інклюзивні, різноманітні форми критичного мислення, зосереджені на етиці, уяві, інтуїції й емпатії. Таким чином, може бути корисним ширше тлумачення того, що є критичним мисленням, яке виходить за межі традиційного погляду на вищий рівень когнітивної та інтелектуальної здатності для явного включення соціальних і моральних аспектів критичного мислення [131].

Згідно з думками відомої американської філологині М. Нуссбаум, демократія вимагає громадян, які здатні мислити самостійно та можуть спільно

з іншими обговорювати свій вибір, обґрунтовуючи його, «на умовах взаємної поваги до розуму» [53, с. 289]. Ці здібності тісно пов'язані з основами критичного мислення, і, отже, критичне мислення можна розглядати як ключовий атрибут і передумову для активної та ефективної громадянської участі, що в цілому забезпечує солідарність у суспільстві.

На основі аналізу праць британських та американських дослідників Т. Кравченко [131] зазначає, що критичне мислення сьогодні є визначальною характеристикою освіти, незважаючи на відмінності в дисциплінарному розумінні та визначеннях самого поняття «критичне мислення». Таким чином, поняття критичного мислення глибоко укорінене в системах освіти різних країн світу, і тому розвиток критичного мислення залишається майже загальновизнаною метою для всіх освітніх програм.

Сучасне суспільство стає все більш плюралістичним, культурно різноманітним і складається з безлічі конкуруючих ідеологічних точок зору та політичного й економічного порядку сьогодення. У зв'язку з цим науковці сьогодення припускають, що етична поведінка, здатність взаємодіяти з людьми різних культур є новими вимогами солідарності у суспільстві. У новітніх теоріях солідності в науковій літературі все більше уваги акцентується на морально-етичних та рефлексивних компонентах. Адже для побудови солідарного соціуму молодим людям неминуче доводиться мати справу зі складними та різноманітними проблемами, які часто вимагають комплексних рішень, а ефективна життєдіяльність залежить від добре розвинених, багатовимірних навичок критичного мислення (тобто тих, які також охоплюють соціальні та моральні аспекти критичного мислення). Тому сучасна освіта несе відповідальність за те, щоб надати наступному поколінню лідерів, здатних критично мислити з огляду на різні контексти, а також сформувати в них почуття обов'язку перед суспільством. При цьому важливим аспектом виступає здатність до мультиперспективності, що базується на аналізі та представленні ситуацій, подій, різних видів діяльності, документів, репрезентацій ЗМІ, різних

спільнот і культур, беручи до уваги численні точки зору на додаток до власної. Мультиперспективність передбачає:

- визнання того, що кожна людина має часткові та упереджені погляди, які визначаються її соціокультурним походженням, особистою історією життя, особистісною унікальністю, а також когнітивними та емоційними характеристиками;

- розуміння того, що точки зору інших людей можуть бути такими ж валідними, як і власні, якщо розглядати ці точки зору з культурної та особистісної позиції ієї чи іншої людини;

- готовність і здатність прийняти точку зору інших людей у спробі побачити світ таким, яким його бачать інші (тобто це певною мірою стосується здатності до емпатії) [131].

Беручи до уваги вищезазначене, слід указати на важливість для життя сучасного покоління солідарності комунікативних навичок у комплексі соціальних навичок. Комунікативні навички, стосуючись реалізації комунікативних цілей у соціально відповідний спосіб, є необхідними для адекватного й ефективного спілкування з іншими людьми. Вони охоплюють такі здатності, як-от:

- чітко спілкуватися в різних ситуаціях (включає вираження власних переконань, думок, інтересів і потреб, пояснення та роз'яснення ідей, відстоювання інтересів, аргументацію, міркування, обговорення, дебати, переконання та переговори);

- задовольняти комунікативні потреби у міжкультурних ситуаціях, використовуючи більше ніж одну мову або спільну мову чи *lingua franca* для розуміння іншої мови;

- висловлюватися впевнено й без агресії, навіть у ситуаціях, коли людина знаходиться в не вигідному становищі через невідповідність сил, і висловлювати фундаментальну незгоду з іншою особою у спосіб, який, тим не менш, поважає її гідність і права;

– розпізнавати різні форми вираження та різні комунікативні стратегії (як вербальні, так і невербальні) у комунікації, що використовується іншими соціальними групами;

– коригувати та модифікувати свою комунікативну поведінку таким чином, щоб використовувати комунікативні стратегії (як вербальні, так і невербальні), які відповідають співрозмовнику (-ам) і переважаючому культурному середовищу;

– відповідним і делікатним чином ставити запитання для роз'яснення у випадках, коли значення, висловлені іншою людиною, є незрозумілими або коли виявляються невідповідності між вербальними та невербальними повідомленнями іншої людини;

– вирішувати проблеми, які виникають під час спілкування, наприклад, вимагаючи повторень чи переформулювань від інших людей, або надаючи твердження чи спрощення власних неправильно зрозумілих комунікативних ситуацій;

– виступати в якості міжкультурного посередника, допомагаючи іншим зрозуміти й оцінити характеристики когось або чогось, що сприймається як інакше стосовно власної культурної приналежності [13, с. 48–49].

З огляду роль соціальних навичок на вибудову солідарних відносин у суспільстві, теоретик громадянської освіти початку ХХ ст. В. Спенс [74] у своєму науковому доробку, спираючись на результат та цілі соціальної взаємодії, а також поведінку людей, які взаємодіють між собою, визначає соціальні навички як елементи поведінки, які забезпечують досягнення людьми бажаного результату взаємодії. Подібним чином Дж. Еллінгтон, Е. Дайрдорф і Р. Рубін [21] підкреслюють цільове призначення соціальних навичок у всіх сферах життєдіяльності людини. Але ці науковці вважають, що при цьому головним виступає міжособистісний характер побудови стосунків з іншими людьми. А. Елліс [22] також наголошує на інтерактивній природі соціальних навичок, стверджуючи, що ці навички є послідовними паттернами поведінки, які певним чином інтегровані з поведінкою різних людей. Ситуаційну природу

соціальних навичок відзначають Г. Картледж і Дж. Мілберн [11], які розглядають ці навички як поведінку, яка реалізується у відповідь на події в оточуючому середовищі, представлені іншими людьми, і супроводжується позитивною реакцією цього середовища.

Разом з цим Р. Беккер, Р. Геймберг та А. Беллак [3] стверджують, що для успішної діяльності, соціально значущої в тому числі, людина повинна мати здатність визначати емоції та наміри інших людей, з якими вона взаємодіє. Інші дослідники соціальних навичок обмежують свої визначення поведінковою сферою, при цьому розглядають ці навички як репертуар вербальної та невербальної поведінки [131]. У той час як визначення соціальних навичок різняться за акцентом, їхні спільні риси полягають у тому, що ці навички охоплюють процес, у якому індивід реалізує низку цілеспрямованих, взаємопов'язаних, ситуативно відповідних соціальних паттернів поведінки.

З-поміж соціальних навичок сучасні педагоги виокремлюють також і важливість гнучкості й адаптивності для побудови солідарного суспільства [131]. Гнучкість та адаптивність необхідні для принципового пристосування думок, почуттів або поведінки до нових контекстів і ситуацій, щоб можна було ефективно й належним чином реагувати на їхні виклики, вимоги та можливості. Ці навички дозволяють молодим людям позитивно адаптуватися до новизни та змін, а також до соціальних або культурних очікувань, стилів спілкування та поведінки інших людей. Вони також дозволяють людям коригувати свої моделі мислення, почуттів або поведінки у відповідь на нові ситуаційні обставини, досвід та інформацію. Визначені у такий спосіб гнучкість та адаптивність необхідно відрізняти від безпринципного або опортуністичної коригування поведінки для особистої вигоди. Гнучкість та адаптивність передбачають здатності до:

- зміни звичного способу мислення через зміну обставин або тимчасовий перехід до іншої когнітивної перспективи у відповідь на культурні ознаки;
- перегляду власних думок у світлі нових доказів та/або раціональних аргументів;

- контролю і регулювання власних емоцій і почуттів з метою сприяння більш ефективному та належному спілкуванню та співпраці з іншими;
- подолання тривоги, занепокоєння та невпевненості щодо зустрічі та взаємодії з іншими людьми, які, як вважається, мають іншу культурну приналежність до вашої власної;
- регулювання та зменшення негативних почуттів до членів іншої групи, з якою власна група історично перебувала в конфлікті;
- коригування своєї поведінки соціально відповідним чином відповідно до переважаючого культурного середовища;
- адаптації до різних стилів спілкування та поведінки та перехід до відповідних стилів спілкування та поведінки, щоб уникнути порушення культурних норм інших і спілкуватися з ними засобами, які вони здатні зрозуміти [131].

Досить важливими у контексті солідарності в суспільстві є навички співпраці. Ці соціальні навички необхідні для успішної участі з іншими у спільних заходах, суспільно значущих у тому числі. Вони включають здатності до:

- висловлення поглядів і думок у групових умовах і заохочення інших членів групи висловлювати свої погляди та думки в таких умовах;
- досягнення консенсусу та компромісу в групі;
- вжиття дій разом з іншими у взаємний та скоординований спосіб;
- визначення та постановка групових цілей;
- досягнення цілей групи й адаптація власної поведінки задля досягнення цих цілей;
- цінувати таланти та сильні сторони всіх членів групи, а також допомагати іншим розвиватися в тих сферах, у яких вони мають і хочуть удосконалюватися;
- заохочення та мотивації інших членів групи до співпраці та допомоги один одному для досягнення цілей групи;
- допомагати іншим у їхній діяльності, де це доречно;

- обміну відповідними та корисними знаннями, досвідом або досвідом з групою та переконання інших членів групи зробити це;

- розпізнавання конфлікту в групі, включаючи виявлення емоційних ознак конфлікту в собі та в інших, і відповідне реагування з використанням мирних засобів та діалогу [13, с. 49].

Іншими важливими навичками слугують навички розв'язання конфліктів (conflict-resolution skills), які необхідні для управління конфліктними ситуаціями та їх вирішення мирним шляхом [13, с. 50]. Ці соціальні навички охоплюють здатності до:

- зменшення рівня або запобігання агресії та негативу, створення середовища, в якому люди відчують себе вільними висловлювати свої думки та занепокоєння;

- заохочення та підвищення сприйнятливості, взаєморозуміння та довіри між конфліктуючими сторонами;

- визнання відмінностей у владі та/або статусі конфліктуючих сторін і вжиття заходів для зменшення можливого впливу таких відмінностей на взаємодію між ними;

- ефективного управління та регулювання емоціями, що своєю чергою передбачає здатність інтерпретувати власні емоційні стани та стани інших, а також справлятися з емоційним стресом, тривогою та невпевненістю;

- слухання та розуміння різних точок зору сторін конфлікту;

- висловлення й узагальнення різних точок зору конфліктуючих сторін;

- протидії або зменшення неправильного сприйняття конфліктуючих сторін;

- розуміння, що іноді може виникнути потреба в періоді мовчання, перемир'я або періоді бездіяльності, щоб дозволити конфліктуючим сторонам поміркувати над перспективами, яких дотримуються інші;

- виявлення, аналізу та контекстуалізації причин виникнення конфліктів;

- визначення спільної основи, на якій можна будувати угоду між конфліктуючими сторонами, визначення варіантів вирішення конфліктів та уточнення можливих компромісів або рішень;
- допомоги іншим у вирішенні конфліктів шляхом роз'яснення доступних варіантів розв'язання конфліктних ситуацій;
- допомоги та керівництва залученими сторонами для узгодження оптимального та прийнятного вирішення конфлікту [13].

Таким чином, характеризуючи особистість на основі її громадянської рфkexutyjcns, що слугує базисом національної солідарності в суспільстві, резюмуємо, що вміння та навички критичного мислення, соціальні навички (комунікативні навички; гнучкість і адаптивність; навички співпраці та розв'язання конфліктів) та здатність до мультиперспективності в комплексі забезпечують процесуальне посилення солідарних дій суспільстві загалом та в певній громаді зокрема.

3.3. Громадянська активність учнівської і студентської молоді в умовах війни

Формування громадянської активності є важливою складовою виховання національної солідарності в учнівської і студентської молоді в умовах війни. Адже солідарність нації вимагає сформованості відповідних моральних цінностей. Національна солідарність передбачає гуртування людей навколо ідеї та активну участь усіх громадян задля досягнення спільної мети та спільного блага. На сьогодні цифрові технології надають широкі можливості для комунікації та виховання молоді. Використання інноваційних технологій може дозволити педагогам досягати нових, надзвичайно ефективних результатів у процесі роботи з молоддю та вихованні громадянської активності.

Громадянська активність є тією цінністю, що передбачає активну участь особи в соціальному та політичному житті організації, громади або цілої країни, задля відстоювання спільних інтересів та цінностей та задля спільного

добробуту. Вона є однією із базових цінностей, що сприяють формуванню національної солідарності [117].

Громадянська активність є важливою складовою сучасного виховання молодих людей. Відповідно до нового стандарту базової середньої освіти, громадянська активність є важливою складовою, яка має допомагати формуванню у молоді ідеї справедливості, демократії, рівних прав та можливостей, що передбачають відповідальність, спроможність брати участь у громадянському та суспільному житті, спираючись на розуміння загальнолюдських та суспільних цінностей [153].

У молоді під час навчання у закладах середньої освіти відбувається формування не тільки професійних вмінь та навичок, але і формується загальна готовність до дорослого життя та його викликів. В цей час формується життєва компетентність, здатність людини орієнтуватись та самореалізовуватись у сучасному суспільстві [100, с. 40]. Громадянська активність є важливою складовою виховання у молоді національної солідарності. Активні молоді люди здатні становитися важливою ланкою суспільства, брати участь у творенні соціальних, економічних та політичних змін, відстоюванні власних прав, захисті власної країни, розбудові сучасного демократичного суспільства.

Громадянська активність визначається як громадянсько-психологічна властивість особистості, яка реалізується через систему громадянських дій, спрямованих на активну, усвідомлену взаємодію із громадянським суспільством та на перетворення себе і громади. Відповідно до сучасних поглядів вчених можна визначити такі загальні ознаки громадянської активності: громадянсько-психологічна складова особистості (тобто здатність індивіда до взаємодії з оточуючим світом, усвідомлення себе важливою частиною соціуму); діяльнісна основа (здатність до активної та творчої діяльності) а також спрямованість впливу на громадянське суспільство [100, с. 41].

Цифровий простір нині відіграє ключову роль у нашому житті, і у процесах навчання та виховання зокрема. Зважаючи на це, найбільш вірним

рішенням є використання цифрового простору для сприяння формування громадянської активності молоді.

Використання цифрового простору у процесі формування громадянської активності має значні перспективи, оскільки надає додаткові можливості, які можуть бути використані при врахуванні індивідуальних особливостей вихованців. Цифровий простір, як середовище виховання має високий потенціал для сприяння розвитку громадянської активності у старшокласників. Він має ряд переваг, таких як: зручність, популярність серед молоді, інтерактивність, інформативність тощо. Крім того, старшокласникам притаманний високий рівень комунікативної діяльності, активності та зацікавленості у спільних проектах [126]. Саме молодь є тією категорією населення, яка найбільш позитивно сприймає сучасні технології, найактивніше опановує новинки у цифровому середовищі і позитивно сприймає усе нове. Виходячи з цього, заходи, організовані у цифровому просторі, матимуть високий шанс на популярність серед них.

Демократичний суспільний лад надає широкі можливості для кожної людини у сферах самореалізації. Молоді люди можуть впливати на прийняття рішень, тобто ставати свідомою та відповідальною частиною суспільства. Таким чином, демократичний лад сприяє формуванню у більшості молоді активності та ініціативності. Проте, серед сучасної молоді нерідким явищем стає пасивність, інертність та слабкий рівень зацікавленості у активній громадянській діяльності.

Опитування, які були проведені у різних школах України, показали, що на сьогодні до активної громадянської діяльності у школі залучена лише половина учнів, при цьому чверть із них взагалі ніколи не брала участь у будь-яких заходах. Подібна ситуація демонструє, що значна частка молоді не задіяна у активній громадянській діяльності.

Чи залучений ти до громадсько-активної діяльності в освітньому закладі?

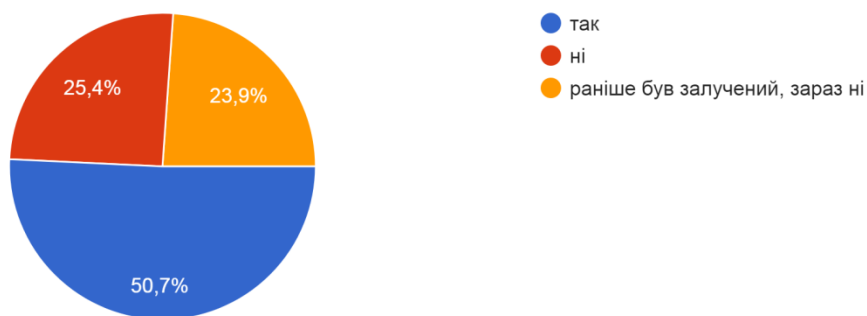

Рис. 1. Залученість учнівської і студентської молоді до громадсько-активної діяльності в закладах освіти

У той же час, дослідження показало, що у молоді існує потенціал громадянської активності, який вони можуть реалізувати, якщо надати їм відповідні можливості. Понад 60 % школярів повідомили про бажання в майбутньому приймати участь у громадянських заходах та благодійній діяльності. Отже, нашим завданням є створити необхідні умови для розкриття цього потенціалу та залучити до активної діяльності якомога більше молоді, яка стане дієвою часткою українського суспільства.

Яке відчуття приносить тобі участь у громадянській діяльності?

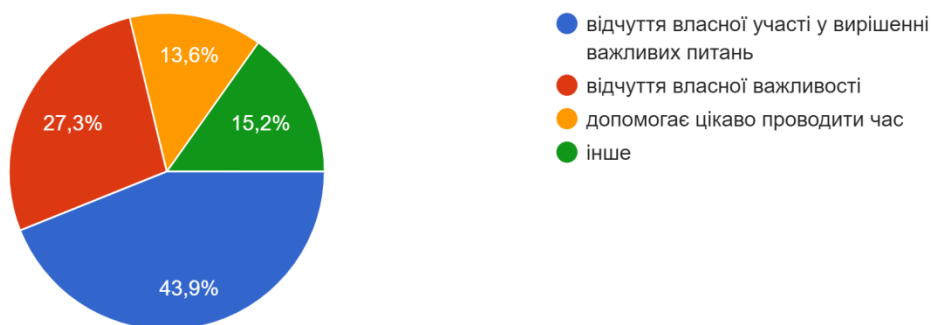

Рис. 2. Відчуття молоді від участі у громадянській діяльності

Опитування також показали, що для учнівської і студентської молоді участь у громадянських заходах, це не просто можливість цікаво провести час,

а дещо більше. Серед молоді, що взяла участь в опитуванні, 43,9 % зазначили про важливість власної участі у вирішенні проблемних питань суспільства. При цьому загальна частка молодих людей, для яких громадянська активність – це можливість відчувати себе значимим та важливим становила 71,2 %. Це свідчить про значний відсоток учнівської і студентської молоді, яка прагне самореалізації через громадянську активність.

Опитування учнівської і студентської молоді показало, що підвищення громадянської активності у цифровому просторі буде ефективнішим за умови врахування вікових особливостей молодих людей, їхніх моральних запитів, що допоможе залучити їх до громадянського життя. Цьому сприятимуть:

- освітні компоненти, інтерактивні активності, онлайн-проекти. Учні і студентів зацікавили би відповідні матеріали у вигляді коротких відео-уроків або повноцінних онлайн-курсів, що включали б теоретичні знання про основні принципи громадянської діяльності, приклади успішних акцій та методику планування і реалізації власних ініціатив. Такі онлайн-ресурси, на думку респондентів, знайомили би з правами та обов'язками;

- залучення учнівської та студентської молоді до участі в онлайн-кампаніях, підпису електронних петицій, створення різноманітних ініціатив та проектів. Використання онлайн-платформ для голосування та петицій з метою висловлення своєї думки з питань, які хвилюють. Учні та студенти можуть створити цілу кампанію громадянських дій – створити блог, сторінку в соціальній мережі чи відеорекламу для громадськості і поширювати її. Тематику можуть варіюватися від збереження пам'яток архітектури до масштабних волонтерських проектів. Така активна участь надасть можливість відчувати себе експертами з певної теми і значно активізує їх ентузіазм [18];

- активне використання соціальних мереж, яке включатиме в себе створення спеціалізованих сторінок для обміну ідеями, інформацією та обговоренням громадянських питань. Молоді люди можуть ділитися своїми поглядами, ідеями;

– використання ігор та інтерактивних вправ, спрямованих на розвиток громадянської свідомості та активності. Розробка спеціальних додатків або онлайн-платформ, які надають інформацію та допомагають залучатися до громадянської діяльності;

– співпраця з іншими організаціями: з місцевими школами, університетами та некомерційними організаціями для розвитку та реалізації програм з громадянської активності для старшокласників та студентів. Обмін досвідом та кращими практиками з іншими організаціями, які працюють над питаннями громадянської активності може бути корисним досвідом для молоді та сприяти покращенню громадянської активності;

– підтримка волонтерства, створення онлайн-платформ, де молодь може знайти можливості для благодійної діяльності у своїх громадах. Можна заохочувати використовувати соціальні мережі для просування волонтерських проєктів та підвищення обізнаності про важливі соціальні проблеми. Важливе значення має підтримка та стимулювання учнів та студентів, які беруть участь у онлайн-волонтерстві.

Відповідно до опитувань, проведених у різних областях України, частка молоді, залученої до волонтерських заходів становила 59,7 %, при цьому більше третини респондентів – 37, % ніколи не брали участь у подібних заходах.

Чи брав ти колись участь у волонтерських заходах?

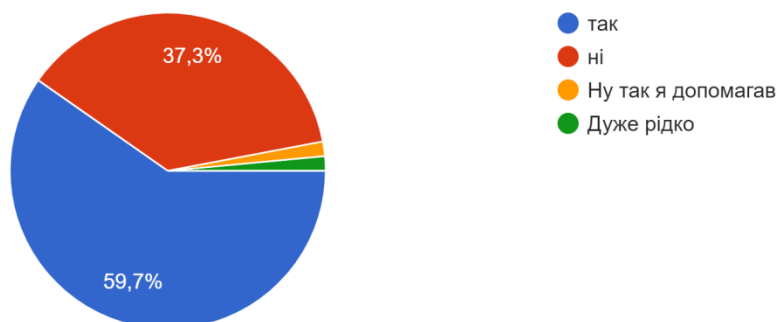

Рис. 3. Участь учнівської та студентської молоді у волонтерських заходах

В той же час, опитування показало, що більше половини опитаних бажає приймати участь у благодійних заходах у майбутньому, деякі не визначилися, а тих хто не бажає – лише 4,5 %.

Чи маєш бажання в майбутньому брати участь у благодійних заходах?

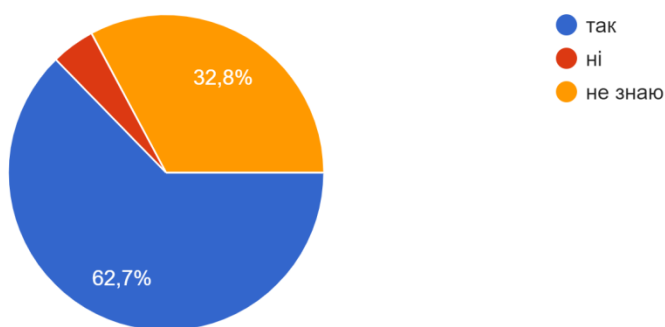

Рис. 4. Бажання учнівської та студентської молоді брати участь у благодійних заходах

Як уже зазначалося, учнівська і студентська молодь є однією з груп, яка найактивніше використовує соціальні мережі, позитивно сприймає новації та з цікавістю випробовує можливості цифрового простору. Залучення молоді до участі у спільних проектах, таких як вибори самоврядування, організація та проведення позакласних заходів, волонтерські проекти, патріотичні квести, благодійні акції сприяло підвищенню їх активності та залученості до громадянського життя.

Якщо звертатися до досвіду закордонних колег, то можна виділити такі вправи, які мають позитивний вплив на молодь у процесі розвитку громадянської активності:

1. Проведення імітації виборів. Проведення такого заходу надасть можливість залучити молодь до передвиборної кампанії, дебатів і голосування, навчить їх, що їхній вибір має значення. Викладач може організувати зустріч з посадовими особами, які могли б поділитися своїм досвідом, щоб поглибити розуміння молоддю реальних програм. Також учнівську і студентську молодь можна залучити до обговорення, де вони будуть аргументувати та

структурувати свої рішення під час визначення найкращого кандидата на виборах. Такі вправи допоможуть учням не тільки проявляти активність, але і навчати критично мислити, аналізувати та робити висновки.

2. Створення класної/ групової конституції. Завдяки цій вправі учні та студенти вивчають принципи управління шляхом створення та дотримання правил. Створення конституції класу/групи надає можливість впливати на правила класу/групи та навчає їх державним принципам. Молоді потрібно буде брати участь у демократичному процесі для того, щоб розглянути різні точки зору та забезпечити задоволення потреб кожного, утворюючи таким чином суспільний договір. А оскільки юнаки і юнки відповідальні за правила, які вони самі створили, то вони будуть їх дотримуватимуться.

3. Залучення старшокласників та студентів до зв'язків із місцевою громадою.

4. Участь учнівської і студентської молоді у волонтерській діяльності на користь ЗСУ та підтримка ветеранів російсько-української війни.

Цікавою видається методика, яка полягає у тому, щоб молодь долучилася до протидії поширенню фейків в інтернет-просторі. В умовах війни проблема фейків є частиною впливу ворожої пропаганди, такі заходи допомагали учнівській і студентській молоді приєднатися до важливої діяльності – протидії ворожій дезінформації й формувало досвід медіаграмотності. Учні і студенти також працювали над створенням рекомендацій для молодших школярів та однолітків з розпізнавання фейків. Така діяльність розглядалася усіма учасниками експерименту як корисна і цікава. Учні і студентська молодь прагне відіграти певну роль у тому, щоб допомогти старшому і молодшому поколінню мислити критично, не вірити усьому, що вони читають в Інтернеті, розрізняти правду і маніпуляції свідомістю, вчитися користуватися надійними ресурсами, використовувати Canva, записувати короткі відео за допомогою *Flip* або створювати презентації та поділитися власним досвідом розпізнавання фейків [27].

Педагоги, які працюють за кордоном, на основі власної практики повідомляють про те, що досить ефективною методикою залучення учнівської і студентської молоді до громадянської активності є розширення сфери їх громадської діяльності. Старшокласники і студенти беруть участь у презентаціях соціальних й громадських ініціатив. Такі ініціативи дозволяють відчувати власну причетність, громадянську відповідальність, проявити креативність та турботу про рідне місто, село або край [79].

Активна громадянська позиція в умовах сучасних викликів і технічного прогресу вимагає сформованості відповідних навичок. Учнівська і студентська молодь має доступ до інформації та ресурсів і повинна вміти розпізнавати правдиву і фейкову інформацію та аналізувати її. Крім моніторингу інформації, громадянська активність передбачає також участь у політичних і соціальних процесах. Молоді люди можуть робити свій внесок у політичний дискурс, пропонуючи власні ідеї та ініціативи. Сучасна молодь активно реагує на події в країні і підтримує зв'язок з державними і громадськими діячами за допомогою цифрових платформ, долучається до волонтерської, громадської та політичної діяльності, бере участь у проектах тощо [58].

В умовах війни соціальні мережі залишаються ключовим середовищем для комунікації з учнями. Вони є важливим середовищем для спілкування, навчання та дозвілля переважної більшості молоді. Створення сторінок на Facebook, груп у Viber та інших соціальних мережах для обговорення громадянських питань допоможе учням і студентам підтримувати зв'язки і залучати молодь до обговорень, обміну ідеями та участі в різних активностях. Крім того, соціальні мережі дозволяють проводити вебінари, трансляції та онлайн-дискусії на актуальні теми. Учні та студенти мають можливість брати участь у дискусіях, задавати питання та висловлювати власні думки. Також залучення молоді до участі у конкурсах, пов'язаних з громадянською діяльністю, може бути ефективним заходом, адже молодим людям притаманна цікавість, азарт, схильність до змагань та самоствердження [4].

Важливість проблеми формування в учнівської та студентської молоді громадянської активності підтверджують дотичні дослідження різних сфер педагогічних наук. Отримані нами результати підтверджуються положеннями дисертаційних досліджень, присвячених формування громадянської активності та національної солідарності молодих людей.

Так, науковці Д. Пащенко та Н. Примаченко у своєму дослідженні пропонували програму позаурочної діяльності громадянського напрямку, а також проаналізували проблеми розвитку громадянської активності старшокласників у позаурочній діяльності. Програма передбачала залучення учнівської і студентської молоді у цілеспрямовану громадянську діяльність.

Таким чином, розвиток громадянської активності є важливою складовою формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності.

Використання цифрових ресурсів має переваги, що допомагають налагодити комунікацію з молоддю за допомогою інтерактивних форм і методів роботи, викликають інтерес до питань національної солідарності. Варто враховувати, що сучасні технології створили можливості для громадянської активності у цифровому просторі, що має значний вплив на формування громадянської свідомості в учнівської та студентської молоді.

Організація кампаній по зборі коштів, проведення конкурсів, створення власних проектів, участь у громадських ініціативах, обмін думками та ідеями, створення власного самоврядування сприяло формуванню в учнівської і студентської молоді необхідних компетентностей та досвіду громадянської діяльності, створювало можливості для залучення до громадянських ініціатив.

РОЗДІЛ 4

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ В УЧНІВСЬКОЇ І СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ І ПОВОЄННИЙ ЧАС

4.1. Обґрунтування структурно-функціональної моделі та педагогічних умов формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності

Зміни, які, на сьогодні спостерігаються у суспільстві вимагають пошуку нових підходів у вихованні та створенні нових виховних парадигм зорієнтованих на формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності. Виходячи з цього, головною метою сучасного виховання є створення сприятливих умов для повноцінного розвитку і саморозвитку особистості, реалізації її сутнісних сил, формування особистісних і громадянських якостей, які визначають міру людського в людині та визначають громадське і суспільне життя, вибір моральних цінностей, сприяють їх інтеріоризації та інтеграції в українське суспільство.

У розумінні педагогічних умов більшість дослідників сходяться у думці, що вони є характеристикою певної мети і системи виховання та відповідної організації навчально-виховної роботи [99; 133]; визначають зміст, форми і методи виховання; виступають результатом організованої педагогічної діяльності через вирішення педагогічних завдань [102], а також складовою соціалізації дітей [132].

Педагогічні умови, як цілеспрямована система роботи, обумовлені викликами часу та зацікавленістю й бажанням суб'єктів освітнього процесу в підвищенні ефективності виховної діяльності освітніх закладів, спрямованої на формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності.

До педагогічних умов, здатних забезпечити результативність формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності відносимо:

- створення виховного середовища закладу освіти;

- впровадження особистісно орієнтованої технології формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності;
- стимулювання громадянської активності учнівської і студентської молоді;
- використання виховного потенціалу позакласної / позааудиторної роботи закладів освіти;
- доцільне використання форм і методів виховання учнівської і студентської молоді;
- використання засобів цифровізації у виховному процесі (ресурси Інтернет, соцмережі).

Визначені педагогічні умови є взаємопов'язаними і характеризують комплексний, системний підхід до виховання смисложиттєвих цінностей у школярів.

Пошуки ефективних педагогічних умов здійснювалися завдяки моделюванню (від лат. *modulus* – зразок), універсального методу дослідження, що дало змогу спроектувати і певним чином спрогнозувати педагогічний процес, сприяло кращому розумінню його у взаємозв'язках та закономірностях з метою виявлення ресурсів для забезпечення результативності.

На переконання В. Лаппо, «моделювання може слугувати:

- а) засобом відображення й перетворення об'єкта, який ще не існує в реальності;
- б) дослідницькою метою при визначенні стратегії інноваційних перетворень;
- в) засобом імітації реальних процесів тощо» [136, с. 146].

До основних характеристик педагогічної моделі варто віднести:

- умовний образ чи прообраз реального виховного процесу [102; 127];
- спрощеність форми, зразка чи ідеалу, представленого у знаково-символічній формі [96];
- узагальненість досліджуваного явища, функцій, проявів та властивостей [101; 178];

- відображення педагогічної ідеї чи концепції у практичній діяльності [95];
- цілісність, логічність та послідовність [102];
- наукова обґрунтованість, взаємозв'язок та підпорядкованість структурних компонентів моделі [114];
- схематичність, наочність, функціональність [136];
- динамічність [119].

Отже, у розробці структурно-функціональної моделі формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності ми мали враховувати її простоту, функціональність, адекватність, інгерентність (узгодженість моделі з виховним середовищем закладу освіти) у позакласній/ позааудиторній роботі освітнього закладу.

Розроблена нами структурно-функційна модель дає уявлення про цілісність педагогічного процесу формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності у його статичній і динамічній через певні алгоритми, що забезпечують реалізацію поставленої мети у визначених результатах.

Таким чином, структурно-функційну модель формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності можна розглядати як схематичне відображення взаємозв'язків усіх структурних компонентів виховної системи, що забезпечують її функціональність та позитивну динаміку у підвищенні рівнів сформованості національної солідарності усіх суб'єктів освітнього процесу.

Ми також виходили з того, що процес формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності є динамічним, нелінійним процесом, втіленого у структурно-функційній моделі через низку вимог:

- особистісної реалізації внутрішнього потенціалу усіх суб'єктів виховного процесу;
- нелінійність структурування (урахування вікових та індивідуальних особливостей учнівської і студентської молоді);

– послідовність та взаємообумовленість алгоритмів виховного процесу (повторюваність певних операцій, дотримання етапів, чіткого алгоритму, використання психологічних механізмів);

– дискретність виховних впливів, що виявляється у нерівномірному ступені впливу на вихованців на різних етапах дослідно-експериментальної роботи;

– мобільність (гнучкість у реагуванні на різні фактори виховання);

– практична спрямованість (формування відповідних компетенцій, а також умінь, навичок та поведінки учнівської і студентської молоді).

Структурно-функціональна модель включає п'ять блоків: концептуальний, змістовий, діагностувальний, технологічний та результативний.

Концептуальний блок включає мету, основні наукові підходи (особистісно зорієнтований, аксіологічний, компетентнісний) й принципи (систематичності, холізму, зв'язку з життям, свободи вибору, суб'єкт-суб'єктної взаємодії, національної спрямованості, гуманізації, само активності і саморегуляції, полікультурності, соціальної відповідності), базові моральні цінності (свобода, гідність, справедливість, рівність, відповідальність, громадянська активність, згуртованість). Згідно нашого дослідження метою є формування національної солідарності в учнівської і студентської молоді. Досягнення поставленої мети потребує систематичної і комплексної виховної діяльності, суб'єкт-суб'єктної взаємодії усіх учасників виховного процесу, створення сприятливих умов для формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності.

Змістовий блок структурно-функціональної моделі представлено структурними компонентами (когнітивний; емоційно-ціннісний, довільної спонуки, поведінковий), чинниками (національна свідомість, національна культура, національна мова, національна ідея) та етапи національної солідарності (родинна, родова, групова, національна), які реалізуються у виховному процесі закладів загальної середньої та вищої освіти.

Діагностувальний блок структурно-функціональної моделі охоплює критерії (когнітивний, емоційно-ціннісний, довільної спонуки, поведінковий) та їх показники, діагностичний інструментарій та рівні сформованості в учнівської і студентської молоді національної солідарності (високий, середній, низький).

Технологічний блок передбачає динаміку процесу формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності через запровадження педагогічних умов та доцільне використання форм і методів виховної роботи, які забезпечують очікуваний результат роботи, зокрема, підвищення рівня сформованості в учнівської і студентської молоді національної солідарності.

Результативний блок представленої моделі характеризує ефективність педагогічної діяльності, упроваджених педагогічних умов, досягнення виховних цілей і завдань через динаміку кількісно-якісних показників сформованості в учнівської і студентської молоді національної солідарності.

Усі блоки розробленої нами структурно-функціональної моделі відображають послідовність виховного процесу, його найважливіші складові та взаємозв'язки, що забезпечують його гнучкість та динамічність, урахування різноманітних чинників та моральних потреб суб'єктів виховного процесу. У структурі розробленої структурно-функційної моделі представлено позакласну та позааудиторну виховну діяльність.

Формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності – це цілеспрямований процес виховання навколо спільних національних цінностей, ідеалів, культурних кодів та громадянської відповідальності, що сприяє інтеграції молоді до суспільства, згуртованості, стійкості та здатності до самоорганізації.

Процес формування національної солідарності молоді – це системний процес становлення світоглядних, ціннісних та поведінкових орієнтацій учнівської і студентської молоді, спрямований на її інтеграцію у спільний національний простір через усвідомлення власної ідентичності, відповідальності та спільної мети. Він передбачає послідовне осмислення

культурного спадку, розвиток громадянських компетентностей і громадянську активність, що згуртовує молодь навколо стрижневих ідей національної єдності та демократичного розвитку.

Формування національної солідарності є запорукою співпраці та повноцінного діалогу усіх суб'єктів виховання, які забезпечують наступність, послідовність у вихованні учнівської та студентської молоді, а також прогресивний розвиток науки як педагогіки.

Розроблена нами структурно-функціональна модель передбачала реалізацію педагогічних умов формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності.

Першою педагогічною умовою було створення виховного середовища закладу освіти, яке є динамічним, що позитивно впливає на процес формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності.

Виховне середовище закладу освіти характеризується обопільною виховною спрямованістю, за якої виховне середовище має вплив на національну солідарність учнівської і студентської молоді, яка в свою чергу впливає на виховне середовище закладу освіти і змінює його.

Ефективність виховного середовища забезпечується такі аспекти, як-от:

Залученість та активність, що дозволяє забезпечити можливість для кожного учасника виховного процесу брати активну участь у громадському житті освітнього закладу/ міста/ країни, висловлювати свої думки та пропозиції та втілювати їх.

Відкритість та прозорість, сприяють відкритому діалогу між учнями, студентами, викладачами та адміністрацією закладу освіти, де всі думки враховуються і обговорюються і кожен відчуває свою значущість у житті громади.

Співпраця та взаємодопомога полягають у підтримці комунікацій, співпраці та взаємодопомоги, де кожен робить свій внесок у життя громади і може розраховувати на її підтримку.

У створенні виховного середовища закладу освіти значна роль відводиться класним керівникам та кураторам академічних груп, яка полягає у тому, що вони є *прикладом для наслідування*, демонструючи активну громадянську позицію та залученість до соціально важливих справ.

Важлива роль педагогів полягає у підтримці громадських ініціатив студентської молоді, розвитку їхніх лідерських якостей та громадянської відповідальності.

Схвалення і заохочення педагогів спонукає учнівську і студентську молодь до громадянської активності, додає впевненості у власних силах.

Формування виховного середовища закладу освіти – це постійний процес, який вимагає суб'єкт-суб'єктної взаємодії та спільних зусиль від усіх учасників виховного процесу. Важливо створити атмосферу довіри та підтримки, де кожен учасник виховного процесу відчуває себе частиною громади і готовий брати активну участь у її житті.

Таким чином, обґрунтування структурно-функціональної моделі і педагогічних умов формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності є умовою реалізації концепції та реалізації задач дослідження.

4.2. Особистісно орієнтована технологія формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності

Особистісно орієнтована технологія є важливою педагогічною умовою, здатною забезпечити підвищення рівня сформованості в учнівської і студентської молоді національної солідарності через єдність змісту і способів досягнення виховної мети.

Водночас, попри широке використання терміну «особистісно орієнтована технологія», можна констатувати відсутність єдності у його розумінні. Слід зазначити, що слово «технологія» походить від грецького *techne* – мистецтво, майстерність і *logos* – наука, що можна перекласти як «наука про майстерність або мистецтво виховання». С. Гончаренку належить спроба розмежування понять «методика» і «технологія», які тривалий час ототожнювались. На думку

українського вченого, методика попри її розмаїття, варіативність способів реалізації поставлених завдань, на відміну від технології не гарантує певного позитивного результату. Учений у характеристиці педагогічної технології виокремлював гарантованість кінцевого результату і проектування навчально-виховного процесу за наявності наукової бази, концепції, обґрунтованої мети. До особливостей технології учений також відносив керованість навчально-виховним процесом, проектування, поетапну діагностику, варіативність методів і засобів, корекцію, що давало би змогу використовувати її в інших однотипних навчальних закладах [103, с. 256-257].

Найбільш близькою, з точки зору нашого дослідження, є позиція І. Беґа, який розглядає особистісно зорієнтовану технологію у контексті суб'єкт-суб'єктної взаємодії через розгортання гуманістично спрямованого змісту та доцільних умов виховання вищих смислів і вищих цінностей за допомогою механізмів свідомого досягнення духовної реальності, цілісної Я-Ти-детермінації, рефлексивно-довільної спрямованості та позитивного самопідкріплення, як основи сучасного аксіологічного і розвивального виховання [86, с. 13-14].

Особистісно орієнтована технологія спрямована на розкриття і саморозкриття сутнісних характеристик особистості, осмислення нею власних переживань, життєвих ситуацій, націлює її на самоздійснення і самореалізацію, фокусування на суспільних викликах, національних цілях, перспективах, спільних задачах.

Особистісно орієнтована технологія – це продумана система знань і умінь, з метою вироблення у суб'єкта відповідного алгоритму поведінки, котра б сприяла активізації знань, їх переходу з пасивного на активний діяльнісний рівень через досягнення власної місії у громадському й національному житті країни та самореалізації особистості.

Серед бар'єрів ефективного впровадження особистісно зорієнтованої технології формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності можна виокремити, як зовнішні (ізолюваність, вплив ворожої

пропаганди, втрата зв'язку з Україною, політична нестабільність), так і внутрішні (відсутність мотивів, несформованість національної свідомості, індиферентність, залежність від інших, несформованість цінностей, які об'єднують та ін.)

Водночас, прогнозованість результатів особистісно орієнтованої технології значною мірою залежить від таких суб'єктивних чинників, як особистість вчителя, його педагогічна майстерність, їхній педагогічний досвід, стиль, такт, творчий підхід у вирішенні педагогічних завдань, уміння використовувати інновації та ін.

Простежуючи динаміку розвитку виховної технології від індивідуальної майстерності педагога до уніфікованого способу системної організації виховної діяльності, що гарантує високу виховну ефективність, слід зазначити, що особливістю особистісно орієнтованої виховної технології є знання про закономірності розвитку і виховання юнаків і юнок, активна взаємодія всіх учасників виховного процесу, педагогічна компетентність педагога, правильний вибір ним стратегії, тактики, пріоритетів, доцільних форм і методів виховного впливу.

Технологічні особливості формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності спрямовані на забезпечення дієвого результату, на основі визначених закономірностей та алгоритмів.

Особистісно орієнтована технологія розглядається нами як результат діяльності педагога, в основу якої закладена перетворювальна, творча діяльність, спрямована на покращення і вдосконалення національної свідомості особистості, національної ідентичності та громадянської відповідальності. Зазначена технологія формування національної солідарності дає можливість впливати на поведінку, ставлення до себе, до оточуючих, до життя, до суспільства, а також активно використовувати як власний, так і накопичений українцями досвід.

Об'єктом особистісно орієнтованої технології виступає особистість вихованця як унікальна особистість, з його індивідуальними потребами, досвідом, мотивацією та потенціалом для самореалізації..

Застосування особистісно орієнтованої технології у формуванні в учнівської та студентської молоді національної солідарності створювало умови для згуртованості учнівської і студентської молоді, оскільки вона ґрунтувалася на усвідомленні своєї місії, глибокому розумінні і засвоєнні національних цінностей, культури та прагненні до консолідованих дій. Поведінка особистості також ґрунтується на:

- повазі до особистісної, людської і національної гідності;
- усвідомленні власної належності до нації;
- громадянській активності;
- громадянській стійкості.

Акценти цільових установок особистісно орієнтованої технології були спрямовані на те аби виховати:

- осмислене ставлення до української державності, національних цінностей, повага національних символів;
- національне самоствердження;
- громадянську відповідальність, розуміння ролі кожного у розвитку держави, готовність діяти на благо суспільства;
- моральну і громадянську зрілість і самодостатність;
- готовність до волонтерства, культурних ініціатив, громадянських проєктів, як способу самореалізації та служіння суспільству ;
- критичне мислення, інформаційну безпеку, уміння протистояти впливам ворожої пропаганди;
- творчу, активну людину спроможну виявити себе у сфері соціально-корисної, громадської і особистісно-значимої діяльності;
- готовність до саморозвитку, самовиховання, самоудосконалення.

Сучасне виховання детерміновано положеннями гуманістичної етики, що характеризується неперервністю і полягає у трансляції і ретрансляції життєвого

досвіду, моральних, національних і культурних цінностей від покоління до покоління, і має формуючий вплив на моральне життя як суспільства в цілому, так і ціннісну сферу особистості зокрема. Саме тому, особистісно орієнтована технологія опиралася на:

- визнання людини найвищою цінністю;
- пріоритет ціннісного виховання учнівської і студентської молоді;
- засвоєння духовно-моральних, культурних надбань людства, зразків і прикладів звитяги, мужності, героїзму у процесі виховної діяльності ЗЗСО і ЗВО;
- суб'єкт-суб'єктні взаємини педагога з дітьми в організації позакласної і поза аудиторної роботи;
- формування позитивної мотивації у всіх учасників виховного процесу;
- формування механізмів саморегуляції особистості;
- стимулювання учасників виховного процесу до згуртованості і національної єдності.

Такий підхід сприяв задоволенню моральних потреб учнівської і студентської молоді у:

- пізнанні (себе як частини української національної спільноти, що має спільні цінності, мету та відповідальність; інтересу до духовних надбань нації, зокрема історії, мови; усвідомлення ролі згуртованості, взаємопідтримки та солідарності у захисті та відновленні України);
- комунікації (через діалог, обмін думками, поглядами, життєвим досвідом, оцінку усіх суб'єктів виховного процесу з ветеранами, волонтерами, закордонними українцями) ;
- національному самоствердженні (гордість за свою національну приналежність, віра в потенціал народу, готовність до співпраці заради спільної мети, лідерство);
- національній гідності (визнання цінності кожної людини, бажання кожної людини займати гідне місце у соціумі, вірити у власні сили, можливості, бути впевненим у собі, вдосконалювати і покращувати себе, бути кращим, бути

не гіршим за інших, а також знаходити і зовнішню оцінку і підтвердження своїх досягнень або визнання);

- активності (участь у громадському житті, прагнення показати себе з кращого боку, навички командної роботи, виявляється у творчості, демонстрації здібностей і зусиль);

- самореалізації (стремління використати свої можливості, здібності, лідерські якості, життєвий досвід з тим аби досягти спільної мети; виконати місію, реалізувати власне покликання і призначення, свій життєвий шлях);

- безпеки (відчуття турботи, безпеки або захищеності, здатності спільно протистояти викликам).

Особливістю особистісно орієнтованої технології було застосування різних типів рефлексії за І. Бехом, з метою підвищення виховних та трансформаційних можливостей у формуванні в учнівської та студентської молоді національної солідарності, що дозволило використати:

- регулятивну рефлексію, з метою свідомого регулювання перебігу психічних процесів, що визначало їхню спрямованість й продуктивність;

- визначальну рефлексію, необхідну в осмисленні суб'єктом свого Я, а також змін, зрушень, за допомогою якої суб'єкт мав змогу усвідомити й визнати способи удосконалення власних якостей;

- синтезувальну рефлексію, як об'єднання та згуртування навколо спільних цінностей;

- створювальну рефлексію, спрямовану на духовно-моральний розвиток і саморозвиток особистості як об'єктивацію її самосвідомості [89, с. 48].

Виходячи з цього, різні види рефлексії відігравали безпосередню роль у формуванні в учнівської та студентської молоді національної солідарності та опосередковану, яка полягала у нейтралізації різних негативних утворень, таких як: егоїзм, байдужість, конфліктність, зиск, що педагоги враховували у виховній практиці.

Особистісно орієнтована технологія формування в учнівської та студентської молоді національної солідарності передбачала участь у тренінгу та проектній діяльності.

Тренінг дозволяє реалізувати необхідні психолого-педагогічні умови, актуалізувати внутрішні ресурси, змінити поведінку, ставлення до життя, до себе та інших людей, до громади.

До переваг тренінгу можна віднести особистісне розкриття учнів, усвідомлення ними проблем пов'язаних із національною солідарністю, національною ідентичністю, неконкурентність стосунків, позитивний характер взаємодії усіх учасників, узгодження когнітивної, емоційно-ціннісної, довільної спонуки та поведінкової складових. Це підтверджує те, що тренінги полегшують вияв емоцій і почуттів, стимулюють саморозкриття, знайомлять з новими зразками поведінки, націлюють на особистісні досягнення.

При розробці тренінгу, ми також опиралися на положення Л. Мороз, щодо залежності їх ефективності від віку та особистісної зрілості учасників [140, с. 93]. Найбільший інтерес до тренінгів виявляють учні старшої школи та студенти закладів вищої освіти, що обумовлено їхніми моральними потребами у залученості до громадського життя, участі в суспільних процесах.

Технологічно виробити у ході тренінгу моральні цінності неможливо, оскільки вони виробляються самою особистістю протягом життя, через її життєві домагання, моральний вибір у реальному житті поза тренінговою діяльністю, однак тренінг допомагав учням і студентам краще зрозуміти себе, свої прагнення, розкрити особистісний потенціал, осмислити свою місію у житті країни, можливості, орієнтував на базові моральні цінності.

Нами був розроблений тренінг для учнівської і студентської молоді «Ми – це Україна» спрямований на формування в молоді національної свідомості, патріотизму та активної громадянської позиції. Його мета – допомогти учасникам усвідомити свою роль у розбудові держави та відчувати себе частиною української нації.

Основні цілі тренінгу:

- розвиток почуття гордості за Україну;
- формування національної ідентичності;
- підвищення мотивації до громадянської активності;
- виховання толерантності та солідарності;
- підготовка молоді до відповідального життя в суспільстві.

Тренінгові групи переважно склалися з 20 осіб. Участь у тренінгу здійснювалась на добровільних засадах і визначалась наступними принципами:

– *принцип «тут і тепер»*. Головна ідея тренінгу полягала у тому, щоб кожен учасник міг би відчути свою значущість і роль у роботі тренінгу, через активну діяльність, інтенсивний зворотній зв'язок у групі, довірливі стосунки між учасниками і фасилітаторами, що сприяло формуванню національної Я-концепції в учнівської і студентської молоді та національної і громадянської ідентичності;

– *принцип персоніфікації висловлювань* полягав у добровільній відмові від безособових мовних форм, якими зазвичай намагаються маніпулювати думкою інших людей, або з метою уникнення прямих висловлювань у різних життєвих ситуаціях. Тому замість висловлювань: «усі так думають», «багато, хто так вважає», «дехто вважає», «мені казали», «кажуть», та ін. у групі, як правило рекомендувалось вживати наступні форми: «Я вважаю, що ...», «Я думаю, що...», «Я переконаний у...»;

– *принцип емоційного зв'язку* забезпечувався увагою до емоційних станів кожного учасника тренінгу як у груповій роботі так і під час зворотного зв'язку. Оскільки емоційний зв'язок є умовою ефективної роботи і комфортного емоційного почуття кожного, то перед початком роботи зверталася увага на адекватному вияві почуттів та емоційних станів, недопустимості висловлюватися на високих тонах, вживати грубі слова, ображати чи звинувачувати інших;

– *принцип активності* був провідним для всіх учасників тренінгу, інтенсивно задіяних у різних формах групової і самотійної роботи, з метою цілеспрямованого спостереження за різними життєвими явищами та

самоспостереження. У ході тренінгу учні і студенти вчилися поєднувати «зануреність» у себе з активною включеністю в іншого та в аналіз групових процесів. На заняттях заохочувалася конструктивна дискусія, обговорення різних проблем та їх аналіз;

– *принцип довіри* передбачав відкрите, позитивне і рівноправне спілкування, забезпечував групову динаміку та визначав результат й ефективність занять. Цьому сприяло звернення до всіх по імені, а не на прізвище, відсутність любимчиків чи «обраних». Окрім цього, довіра підтримувалася правилами групи: «Завжди говоримо правду», «Будьмо порядними один з одним», «Доброзичливість допомагає краще зрозуміти один одного»;

– *принцип конфіденційності* полягав у рекомендації «не виносити» зміст спілкування під час тренінгу за межі групи. Усвідомлення учасникам того, що зміст спілкування не стане предметом обговорення поза групою, сприяло активному включенню молоді у відкрите спілкування та взаємодію з іншими учасниками тренінгу, зняттю бар'єрів. Така конфіденційність дала змогу зберегти добрі стосунки у групі, дискусійний потенціал.

У процесі тренінгової роботи педагогом спільно з вихованцями були розроблені правила роботи у групі, з-поміж яких такі:

- 1) добровільність участі. Будь-хто може відмовитися від завдання, але при цьому подати умовний знак;
- 2) не існує правильних і неправильних відповідей. Правильна та, яка висловлює твою думку;
- 3) анонімність ситуацій, що розповідаються;
- 4) краще промовчати, ніж говорити не те, що думаєш;
- 5) говорити від свого імені і про свої почуття;
- 6) не можна давати оцінку виступу, якщо людина сама про це не попросить;
- 7) не можна після закінчення занять обговорювати те, що ми дізнаємося один про одного на заняттях;

8) говорити по черзі, не перебивати, поважати думку співрозмовника. Один говорить – усі слухають;

9) приймати себе та інших однокласників такими, які вони є.

Програма тренінгових занять складалась з трьох блоків.

Перший блок *пізнавальний* був спрямований на розвиток національної самосвідомості, ознайомлення з відповідною інформацією, встановлення довірливих стосунків через згуртованість та інтелектуально-пізнавальну активність, що опиралась на вікові особливості юнацького віку, орієнтовану на національну солідарність.

Другий блок – *емоційно-ціннісний*, ставив за мету розвиток моральних почуттів, переживань, усвідомлення власних прагнень, бажань, ціннісного ставлення до себе та інших, до суспільства, до України через використання психотехнічних методик та аналіз життєвих ситуацій.

Третій блок – *практичний*, забезпечувався проведенням практичних завдань корекційних вправ, з використанням зворотного зв'язку, які б виявляли компетентність учасників, їхнє уміння і навички діяти у різних життєвих ситуаціях моральної стійкості, громадянської активності, використовувати моральні засоби для досягнення поставлених цілей.

Усі заняття включали вітання, ознайомлення з темою та завданнями заняття, очікування учасників, емоційну розминку, різноманітні вправи, проблемні ситуації, тестування, самотестування, підведення підсумків, рефлексію та домашнє завдання.

У роботі з учнівською і студентською молоддю увага акцентувалася на тому, щоб враховувати інтереси і потреби усіх учасників тренінгу, дати можливість кожному учаснику розкритись, сприймати кожного таким, яким він є, визнавати право на власну думку, вибір. Водночас зверталася увага на значущість для кожного учасника поставленої проблеми, обґрунтованість змісту, форм і методів виховної діяльності, застосування ігрових методик, пошуковий характер заняття, створення доброзичливої творчої атмосфери,

дотримання положень гуманістичної етики і встановлених правил, тактовності та толерантності.

У ході тренінгу, нами використовувалися різноманітні форми, методи і техніки, в основному орієнтовані на:

- акумулювання ідей («Мозковий штурм», «Мікрофон», «Аукціон думок», кластерний метод, наративний метод, визначення пріоритетів, очікувань);
- розкриття проблеми (інтерактивні лекції, презентація, міні-бесіди, вправи, проєктивне малювання, ігрове моделювання, симуляції, виявлення спільного і відмінного, рольова гра, модерація);
- пошук рішення (складання плану стратегії, метод «Шість капелюхів», SWOT-аналіз, метод «Проблемне поле», кейс-метод, коло ідей, розв'язання ціннісних дилем, метод «Дерево рішень», метод «Акваріум»);
- творчого виявлення (творчі задачі, метод асоціацій, метод «Снігова куля», психомалюнки, психодрама, колажі, форум-театр);
- дискусійні методи (дебати, фасилітована дискусія, групова дискусія, обговорення великою і малою групою, «круглий стіл»);
- діагностичні методи (анкетування, тестування, опитування, незакінчене речення);
- рефлексію (вправи, експліцитно-рефлексивний метод, сінквейн, кольорові стіки, щоденник).

Програма тренінгу була спрямована на створення рефлексивного середовища для розуміння національної солідарності, що дозволило учасникам краще усвідомлювати почуття єдності, відповідальності за долю України та активної громадянської позиції, що базується на національних цінностях, культурній спадщині та спільному прагненні до розвитку України як демократичної, правової та незалежної держави.

Завдання тренінгу:

1. Поглиблення у слухачів знань про:

- концептуальні засади формування національної солідарності в учнівської і студентської молоді у мирний і військовий період;

- основні тенденції та зміст формування національної солідарності у молоді; підходи до виховання громадянина-патріота;
- громадянськість як інтегративна якість особистості;
- громадянську і національну ідентичність;
- відповідальність як цінність і умова функціонування громадянського суспільства ;
- форми і методи формування національної солідарності в учнівської і студентської молоді;
- міжнародні та вітчизняні орієнтири формування національної солідарності;
- тренінг як ефективну форму згуртування учнівської і студентської молоді довкола національних цінностей.

2. Посилення мотивації слухачів щодо:

- здійснення формування національної солідарності;
- використання інноваційних форм і методів виховної роботи з учнівською і студентською молоддю;
- розбудови партнерської взаємодії в контексті формування національної солідарності в місцевій громаді.

3. Формування практичних умінь щодо:

- організації продуктивної педагогічної взаємодії з учнівською і студентською молоддю для спонукання зростаючої особистості до активного прояву соціальної позиції «патріота-громадянина»;
- самопрезентації досвіду роботи з формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності;
- налагодження партнерської співпраці з суб'єктами формування національної солідарності на місцевому рівні;
- розроблення і реалізації програм з формування національної солідарності;
- підготовки і проведення тренінгів з питань національної солідарності.

Програма складається з п'яти **блоків**, кожен з яких має свою мету, конкретний зміст, що логічно продовжує зміст попереднього блоку і розкривається відповідно до завдань програми:

Блок 1. Національна солідарність

Блок 2. Національна і громадянська ідентичність

Блок 3. Виховуємо відповідального громадянина

Блок 4. Лабораторія демократії та толерантності

Блок 5. Протидія ворожій пропаганді

У змісті першого блоку «Національна солідарність» висвітлюються ключові поняття «національна солідарність», «внутрішня солідарність», «транснаціональна солідарність», які дозволяють краще зрозуміти сутність і психологічні механізми цього феномену. Перший блок містить міні-лекцію «Концептуальні засади національної солідарності в умовах війни і повоєнний час», фасилітовані дискусії « Україна у геополітичному вимірі», «Ідеї, що об'єднують і роз'єднують українців», інформаційне повідомлення «Формування національної солідарності через діалог». Робота в групах World Café, Fishbowl, Метод «6 капелюхів» Едварда де Боно, рефлексивне слухання тощо.

Зміст другого блоку «Громадянська і національна ідентичність» висвітлює концептуальні засади громадянського виховання дітей та учнівської молоді у мирний і військовий час; основні тенденції та зміст громадянського виховання особистості; підходи до виховання громадянина-патріота. Другий блок містить такі активності: інформаційне повідомлення «Нові акценти виховання учнівської і студентської молоді», робота в парах «Завдання та зміст формування національної солідарності», інформаційні повідомлення «Матриця умов формування національної єдності», «Громадянська ідентичність української молоді», групова дискусія «Шляхи утвердження української національної і громадянської ідентичності».

Зміст блоку «Виховуємо відповідального громадянина» спрямований на поглиблення знань про громадянськість як моральну рису, усвідомлення

кожним громадянином своїх прав і обов'язків щодо держави, суспільства; почуття відповідальності за їхнє становище. Перший блок містить такі активності: міні-лекція «Проблема громадянського виховання в сучасному осмисленні. Досвід і практика», керовані дискусії «Проблеми громадянського суспільства» і «Громадянське виховання у викликах часу», перегляд та обговорення соціальної реклами, інформаційне повідомлення «Аргументація у громадянському вихованні». Під час тренінгу пропонуємо використовувати активні методи, зокрема фасилітовану технологію Open space – відкритий простір для пошуку, у активній взаємодії, ефективних підходів до виховання особистості громадянина-патріота. Ця технологія допоможе акумулювати зусилля групи на знаходження оптимальних підходів до вирішення означеної проблеми.

Зміст блоку **«Лабораторія демократії та толерантності»** розкриває сутнісні характеристики національної солідарності, ресурсного потенціалу суб'єктів громадянського виховання, організаційні засади парламентаризму в освітньому закладі, волонтерського руху, учнівського/студентського самоврядування. Основними активностями цього блоку є: інформаційне повідомлення «Чинники демократизації українського суспільства», міні-лекція «Партнерство як школа національної солідарності», мозковий штурм «Хто може бути партнером у вихованні», керована дискусія «Громадянська активність та ініціативність у партнерській взаємодії».

Зміст наступного блоку **«Протидія ворожій пропаганді»** спрямовано на презентацію підходів і методів виховання, які є найбільш дієвими у протидії ворожій пропаганді, ознайомлення учасників з інноваційними формами роботи з учнівською та студентською молоддю у цій сфері, актуалізацію знань щодо наслідків впливу ворожої пропаганди та внесення розколу у суспільство, руйнування національної єдності і солідарності. Головний акцент модуля зроблено на підготовці учасників тренінгу до забезпечення участі дітей у житті суспільства та власних кроках з протидії фейкам. Основними активностями модуля є: міні-лекція «Моделі інформаційного впливу», повідомлення-

презентація «Інформаційна гігієна», творча вправа «Позитивний контент», практика «Інструменти критичного мислення».

Ефективність тренінгу залежала від доцільного застосування форм і методів виховання. Зокрема, використані у ході тренінгу дебати і дискусії забезпечували розвиток уміння розуміти себе, інших, групу, отримувати, сприймати, аналізувати вербальну і невербальну інформацію, здійснювати її смислову інтерпретацію;

Виконання різноманітних вправ, творчих завдань, сприяли розвитку самоефективності. Так виконуючи вправу „Мапа єдності” учасникам тренінгу пропонувалося зосередитись і поміркувати над тим, які складові утворюють національну солідарність.

Виконання вправи підтвердило, що на погляд юнаків і юнок, такими складовими, які формують національну солідарність є спільна територія проживання або країна (10,2 %), мова (8,5 %), культура і традиції (7,2 %), спільні цінності (6,5 %), спільні інтереси (6,5 %), історична пам'ять (6,5 %), робота і партнерство заради досягнення спільної мети (6,1 %), національна свідомість (6,1 %), громадянська відповідальність (5,4 %), рішучість (5,4 %), повага один до одного (5,4 %), готовність допомогти іншому (4,3 %), уміння комунікувати (3,4 %).

Навпроти, рисами, які роз'єднують з точки зору респондентів є недовіра (3,7 %), конфлікти (3,4 %), підозри (2,5 %), взаємні звинувачення (2,5 %), упередженість (1,4 %), небажання розвиватися і змінюватися (1,4 %), нерівність (1,5 %), маніпулювання свідомістю (0,5 %), відсутність спільного бачення (0,5 %), відсутність порозуміння (0,5 %), недобросовісна конкуренція (0,2 %).

Хоча кожна вправа завершувалась обговоренням, в окремих випадках нами використовувався прийом незавершеної дії, коли емоційно насичене завдання залишилось без рефлексії і переносилось на наступне завдання як стимулююче до творчого пошукової діяльності.

Творчі завдання сприяли не лише збагаченню кола знань, а й формуванню необхідних умінь і навичок, збагаченню своєї життєвої практики.

Міні-бесіди проведені у ході тренінгу «Символи української національної солідарності», «Пам'ятаємо про кожного, хто боронив Україну», «Україна переможе», «Бути поруч і допомагати» спонукали учасників тренінгу замислитися над питаннями національної солідарності, національної єдності.

Учням також пропонувалось виконати колажі («Нація крилатих», «Україна нескорена», «Воля до перемоги», «Ми волонтери») і психомалюнки («Я і Ми», «Міст між нами», «Українська мрія»), що сприяли би розкриттю особистісних ресурсів і потенціалу.

Сюжетно-рольові ігри «Рішення громади», «Партнерство», «Справедливий мир» сприяли осмисленню учасниками своїх можливостей, внутрішніх мотивів, потенцій і спонук, здатності долати труднощі задля спільного результату.

Учасники підтвердили, що участь у тренінгу допомогла їм змінити на краще думку про себе (20,7 %), більш адекватно сприймати життя (16,2 %), замислитись над смыслом власного життя (15,8 %), налагодити стосунки з іншими людьми (12,4 %), краще зрозуміти власні проблеми і знайти шляхи їх подолання (10,5 %), визначити смисложиттєві цінності (8,9 %), навчитися керувати власною поведінкою (5,7 %), коригувати дії (4,6 %), налагодити спілкування з батьками (3,2 %), відчувати власну самоефективність (1,5 %), спробувати спланувати власне майбутнє, визначити далекі, середні та близькі перспективи (0,5 %).

Ще одним складником особистісно орієнтованої технології була проектна діяльність, спрямована на реалізацію компетентнісного підходу. Проектна діяльність ставила за мету розв'язання значущих (суспільних, громадських) проблем для учнівської і студентської молоді через формування практичних умінь і навичок.

Використання проектної роботи мало на меті формування стійкого інтересу в учнівської і студентської молоді до проблеми національної солідарності, національної єдності, де педагог виконував роль фасилітатора, порадирика, експерта. Особлива увага зверталась на соціальну та особистісну

значущість проєкту, можливості практичного використання досягнутих результатів.

Ми виходили з того, що «метод проєктів – це технологія, зорієнтована не тільки на інтеграцію фактичних знань, але і на їхнє застосування та придбання нових. Для проєктів завжди є важливим по-перше, рішення певної проблеми, а по-друге значущість результатів».

Участь учнівської і студентської молоді у проєктній діяльності будувалась на засадах добровільності, творчості, креативності, відкритості, рефлексії, партнерства, інтеграції.

В організації проєктної діяльності ми виходили з того, що проєкт повинен:

- мати пізнавальну і практичну цінність отриманих результатів для самих учасників;
- визначати значущу проблему для дослідження;
- розгортатися як самостійна пошукова діяльність для учнів і студентів, як індивідуальна, так і групова;
- мати чітку структуру роботи, мету та завдання проєкту на кожному етапі його проведення ;
- обґрунтований добір методів дослідження, пошук шляхів розв'язання пошукових завдань;
- опиратися на взаємодію з партнерами по проєкту та соціальними інститутами;
- публічний захист проєкту, презентацію результатів проєктної діяльності.

Участь у проєктній діяльності вимагає від учнів та студентів навичок аналізу різних джерел, здатності критично мислити, об'єктивно оцінювати свої можливості та реальну ситуацію, комунікативних і дослідницьких навичок у проведенні невеликого дослідження, навичок самостійної і групової роботи, уміння ухвалювати зважені рішення та брати на себе відповідальність.

Для педагогів, які брали участь у дослідно-експериментальній роботі було важливо, аби учні могли розкритися у проєктній діяльності, що обумовлювало

урахування моральних і особистісних якостей школярів, інтересів та здібностей, чіткий розподіл часу роботи над проєктом, обов'язків усіх учасників.

Робота над проєктом здійснювалася поетапно.

На підготовчому етапі учні та студенти знайомилися зі специфікою проєктної діяльності, основними завданнями, обговорювали необхідні уміння й навички для такого виду діяльності. На цьому етапі враховувалися вікові та індивідуальні особливості юнацького віку. Для педагогів було важливо, щоб проєкт відповідав інтересам і запитам молоді, був цікавим і спонукав до саморозвитку учасників проєкту.

На установчому етапі здійснювалося обговорення та вибір теми проєкту, обґрунтування його значущості, визначення його актуальності, особистісної і соціальної значущості.

Організаційний етап передбачав розподіл на малі групи, якщо була така потреба, визначався термін роботи над проєктом, очікувані результати, розподілялись обов'язки і функції учасників проєкту.

Експериментальний етап включав відбір та вивчення літератури з проблеми, публікацій в ЗМІ, нормативних документів, розробку та проведення опитування, анкетування, інтерв'ю. На цьому етапі школярі та студенти залучалися до роботи у бібліотеках, з рекомендованими Інтернет-ресурсами, мали можливість отримати консультацію, педагогів, психологів, науковців відділу національно-патріотичного виховання Інституту проблем виховання НАПН України.

На узагальнюючому етапі аналізувалися отримані результатів, моделювалися причинно-наслідкові зв'язки, визначалися оптимальні шляхи вирішення проблеми, формулювалися рекомендації.

На підсумковому етапі здійснювався захист проєкту та презентація його результатів, де учні розкривали логіку розгортання проєкту та основні свої здобутки. Захист проєкту здійснювався публічно і всі охочі могли ставити запитання щодо проєктної діяльності. Результати проєкту оцінювалися журі.

Етап рефлексії передбачав оцінку і аналіз школярами своїх дій на кожному етапі, а також ті труднощі, які їм довелося вирішувати у ході роботи над проєктом.

Зверталася увага на зміни в емоційному стані учасників проєкту, їхні сильні і слабкі сторони, визначався план дій, який би допоміг учасникам краще справитися з такою роботою у майбутньому.

У роботі з учнівською і студентською молоддю використовувалися інформаційні, філософські, творчі, ігрові та практико-орієнтовані проєкти з різними термінами виконання. Слід відмітити, що проєкти виконувалися як одноосібно, так і мікрогрупами (двоє чоловік) та групами (5-6 осіб).

Так, запропоновані нами *інформаційні* («Становлення Української державності», «Голодомор: історія злочину», «Роль українців у розвитку і становленні сучасної науки»), *філософські* («Народна філософія про війну і мир», «Свобода у світогляді українців», «Пізнай себе, пізнаєш світ»), *творчі* («Україна – країна нескорених», «Незламне місто – Херсон», «Незламне місто Київ»), *ігрові* («Glory to the Heroes», «Права і обов'язки громадянина України», «Успішна громада»), *практико-орієнтовані* («Медіа-кампанія», «Форум громадянської активності», «Як поводитися при різних загрозах», «Допомагаємо перемагати») проєкти формували навички самостійної і командної роботи, відповідальності, здатності визначати для себе посильну цікаву проблему, презентувати своє рішення і своє бачення, відстоювати свою точку зору, а також брати участь в обговоренні інших проєктів також.

Таким чином, перевагами проєктів було вивчення реального досвіду вирішення різних проблем, а також реальних ситуацій, які були у центрі уваги школярів та студентів, що мотивувало їх до громадянської активності та громадянської відповідальності, моральної поведінки.

Окрім того, за оцінкою педагогів, участь у проєктній діяльності сприяла розвитку таких якостей у юнаків і юнок, як самодостатність, самостійність, упевненість у собі, комунікабельність, активність, робота у команді, взаємодопомога, взаємовиручка, навички презентації та самопрезентації.

Учні і студенти відзначили, що робота у проєкті навчила їх працювати у команді (32,5 %), відстоювати свою чи колективну позицію (24,6 %), бути цілеспрямованим (18,9 %), дослухатися до порад та думки інших (16,4 %),

перевіряти інформацію (10,9 %), не гарячкувати з будь-якого приводу (9,3 %), відповідальності за свою роботу (8,7 %), критичному мисленню (7,5 %), піклуванню про інших членів команди (6,4 %). Учасники також відмітили, що проєктна діяльність допомогла їм також краще зрозуміти себе та інших (5,2 %), об'єктивно оцінювати свої здібності і можливості (4,8 %), отримати досвід, який пригодиться у житті (3,5 %), подолати невпевненість (2,8 %), навчила володіти собою і своїми емоціями (1,8 %).

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що особистісно орієнтована технологія має відповідати вимогам часу; орієнтуватись на прогресивні педагогічні досягнення, ідеї, національні цінності і культурні надбання української нації, формувати в учнівської і студентської молоді національну солідарність в умовах війни і повоєнного часу; сприяти творчій самореалізації всіх учасників виховного процесу у тренінговій і проєктній діяльності. Особистісно орієнтована технологія спрямована на згуртування учнівської і студентської молоді довкола національних цінностей, національних інтересів сутнісному розкриттю особистості в громадській діяльності, формуванню навичок роботи у команді, повазі гідності, формуванню впевненості у собі і власних силах, заохочувала до громадської активності.

4.3. Стимулювання громадянської активності учнівської і студентської молоді як педагогічна умова формування національної солідарності в умовах війни і повоєнного часу

Учнівська і студентська молодь є активними суб'єктами змін у суспільстві, тож формування в них почуття належності до національної спільноти, відповідальності за збереження та розбудову держави є одним із ключових завдань освітнього процесу.

Метою виховання учнівської молоді в умовах війни є формування національної солідарності як інтегрованої якості учнівської та студентської молоді, що виявляється в усвідомленні спільної національної ідентичності, готовності до взаємопідтримки, відповідальності за спільне благо, активної

участі в суспільному житті, особливо в умовах війни та процесах повоєнного відновлення.

Пріоритетними завданнями виховання є:

- розвиток навичок співпраці, прийняття рішень, комунікації, відповідальності, вирішення конфліктів у процесі реалізації спільних соціальних та освітніх проєктів;

- залучення молоді до форм участі, у яких національна солідарність реалізується через конкретні дії: волонтерство, допомога внутрішньо переміщеним особам, участь у ініціативах громад, благодійних акціях, заходах підтримки ЗСУ тощо;

- формування досвіду культурного діалогу, як інструменту подолання стереотипів, зміцнення єдності та міжособистісної довіри.

Форми реалізації методики формування національної солідарності учнівської і студентської молоді в умовах війни і повоєнного часу

Виховна робота реалізується через форми діяльності, які дозволяють інтегрувати цінності національної солідарності у практику участі, взаємодії та колективної відповідальності.

1. Волонтерська активність. Волонтерство є однією з найдієвіших форм практичного вияву солідарності, що забезпечує безпосереднє включення учнівської та студентської молоді в суспільно корисну діяльність. Участь у волонтерських ініціативах – це не лише спосіб допомоги іншим, а й важливий чинник формування громадянської свідомості, соціальної відповідальності та емпатії. У процесі волонтерської активності молодь набуває досвіду співучасті, навчається діяти у відповідь на реальні потреби суспільства, включаючись у підтримку вразливих груп, реагування на кризові ситуації, організацію благодійних, екологічних, культурних або патріотичних заходів.

Солідарність у волонтерстві реалізується як конкретна практика допомогти. Участь у таких ініціативах формує навички колективної відповідальності, згуртованості, комунікації й активного реагування на виклики часу. Окрім того, волонтерська діяльність сприяє розвитку внутрішньої

мотивації, самоповаги та відчуття причетності до спільної справи, що є основою солідарної громадянської позиції.

Приклади реалізації:

- плетіння маскувальних сіток: у ЗЗСО або ЗВО організовуються волонтерські чергування або гуртки, де учні/студенти під керівництвом педагогів чи запрошених інструкторів вчать плести маскувальні сітки; акцент робиться не лише на результаті, а й на важливості справи, відчутті спільної відповідальності та підтримки сил оборони;

- збір коштів на потреби ЗСУ: організовуються благодійні ярмарки, ярмарки випічки, виставки-розпродажі малюнків, виробів ручної роботи, виручені кошти перераховуються до волонтерських фондів або адресну допомогу (доцільно супроводжувати події інформаційною кампанією в соціальних мережах та залучати громаду);

- сортування і передавання гуманітарної допомоги: молодь залучається до логістичних ініціатив (у співпраці з волонтерськими центрами): упаковка продуктів, одягу, ліків, засобів гігієни. У межах занять можуть бути організовані інструктажі з волонтерами, створено «Пункт прийому допомоги» у ЗЗСО/ЗВО.

2. Допомога внутрішньо переміщеним особам. Надання допомоги внутрішньо переміщеним особам (ВПО) є важливою формою солідарної поведінки, яка сприяє згуртуванню суспільства в умовах кризи. Така діяльність передбачає не лише матеріальну підтримку, а й емоційну, соціальну та психологічну підтримку осіб, які опинилися у вразливому становищі. Для учнівської та студентської молоді участь у таких ініціативах є способом виявити емпатію, сформувати ціннісне ставлення до людської гідності, справедливості, взаємопідтримки.

Допомога ВПО дозволяє молоді краще зрозуміти проблеми, пов'язані з війною, втратою домівки, розривом соціальних зв'язків. Залучення до такої діяльності розвиває у молодих людей практичні соціальні навички: комунікацію, організацію спільних акцій, взаємодію з громадськими

організаціями, місцевими громадами та благодійними фондами. Таким чином, допомога ВПО – це не лише прояв гуманності, а й важлива педагогічна практика виховання солідарної, громадянсько свідомої особистості.

Приклади реалізації:

- організація збору речей: учнівське / студентське самоврядування оголошує акцію («Зберемо рюкзак для дитини», «Тепло для родини», «Подаруй другий шанс речам»); учасники збирають необхідні речі (одяг, канцтовари, іграшки, продукти), сортують і передають ВПО у громадах;

- створення «шафи підтримки»: у закладі освіти формується невеликий пункт/шафа з речами першої необхідності, до якого може звернутися кожен, хто потребує допомоги (анонімно або через координатора);

- створення «банку потреб і допомоги» (форма локальної координації допомоги, яка базується на активній участі молоді): створюється система, де реєструються звернення осіб, що потребують підтримки (наприклад, ВПО, багатодітні родини, учні, чий батьки на фронті); здійснюється координація між донорами (учні, батьки, вчителі) і тими, хто потребує допомоги; формується база речей і ресурсів (одяг, книжки, їжа, побутові речі, техніка тощо); молодь може відповідати за логістику, дизайн, ведення обліку, звітність.

- проведення дозвілєвих заходів для дітей ВПО: учні / студенти організовують ігри, майстер-класи, арт-терапевтичні заняття для дітей з родин ВПО; до заходів залучаються психологи, педагоги-організатори, волонтери; можуть бути реалізовані програми «дитина-дитині», коли підлітки стають «друзями» для новоприбулих.

3. Взаємодія з місцевими ветеранськими організаціями та волонтерськими фондами. Співпраця учнівської та студентської молоді з ветеранськими організаціями та волонтерськими фондами є важливим чинником виховання солідарності, громадянської зрілості та національної самосвідомості. Така взаємодія забезпечує діалог між поколіннями, у якому передається досвід служіння суспільству, жертвовності, стійкості та патріотизму. Молодь має змогу безпосередньо долучатися до реалізації соціально значущих ініціатив:

організації пам'ятних заходів, допомоги пораненим, участі в благодійних акціях на підтримку захисників, збору коштів чи необхідних речей.

Через спільні проєкти з ветеранами та волонтерами учні й студенти глибше усвідомлюють ціну свободи, значення єдності і відповідальності в умовах суспільних викликів. Це формує стійкі морально-громадянські орієнтири, розвиває навички кооперації, самоорганізації та дієвої участі у житті громади. Водночас така діяльність сприяє подоланню байдужості, стереотипів і соціальної ізоляції, перетворюючи молодь з об'єктів виховання на активних суб'єктів солідарного суспільного діалогу.

Приклади реалізації:

- зустрічі з ветеранами: організація зустрічей, діалогів, під час яких ветерани діляться своїм досвідом, розповідають історії побратимства, солідарності, відповідальності; молодь має змогу ставити питання, вести записи, готувати виступи або відео за результатами;

- спільні ініціативи з місцевими волонтерськими центрами: учні / студенти долучаються до акцій фондів або допомагають у поточній роботі: розклеювання афіш, супровід подій, фото / відеозйомка, ведення соцмереж тощо;

- створення хроніки волонтерської діяльності громади: молодь у форматі проєкту фіксує історію місцевої волонтерської мережі: інтерв'ю з активістами, документальні фотопроекти, виставки;

- ініціювання шкільних / студентських проєктів підтримки: «Пошта солідарності» (ініціатива, в межах якої учні / студенти пишуть листи підтримки військовим, пораненим, родинам захисників, ветеранам або ровесникам з окупованих / прифронтових територій); «Тепло з дому» (збір теплих речей або домашніх смаколиків для відправки на фронт (шкарпетки, шарфи, малюнки, шоколадки – усе, що може викликати емоційне відчуття турботи та єдності); «Подарунок для захисника» (формування персональних подарункових пакунків (на свята, дні народження, пам'ятні дати), що містять листи, малюнки, побажання, засоби гігієни, чай, солодощі, символічні обереги).

4. Проектна діяльність соціального спрямування, спрямованої на розвиток місцевої громади. Проектна діяльність соціального спрямування є дієвим інструментом залучення молоді до активної участі в житті громади та формування солідарної, відповідальної позиції. Реалізація таких проєктів передбачає виявлення локальних проблем, пошук рішень, командну взаємодію та співпрацю з різними учасниками громади (мешканцями, представниками органів місцевого самоврядування, громадськими діячами). Це дає змогу учням і студентам засвоїти соціально значущі цінності та реалізовувати їх на практиці.

Солідарність у контексті такої діяльності постає як готовність діяти заради спільного добробуту, брати на себе відповідальність за майбутнє громади, працювати у команді, де враховується думка кожного. У процесі проєктної роботи молодь розвиває навички стратегічного мислення, планування, комунікації, лідерства, а також формує вміння долати соціальну пасивність і байдужість. Такий досвід сприяє становленню активного громадянина, спроможного до участі в розбудові демократичного, солідарного суспільства на місцевому рівні.

Приклади реалізації:

- проєкт «Моє місто солідарності», що має на меті дослідити та популяризувати локальні приклади єдності, взаємодопомоги, підтримки між мешканцями під час війни: дослідження локальних історій солідарності (інтерв'ю, опитування, архіви); створення мапи або відеосюжету «пунктів єдності» у місті; проведення фото виставки або фестивалю «Герої серед нас»;

- створення презентації або відеоролику «Моя громада у часи випробувань»: фото/відео матеріали, які ілюструють, як мешканці підтримували одне одного під час війни;

- проєкт «Школа – простір підтримки», спрямований на перетворення освітнього закладу на простір, де учні почуваються безпечно, і залучені в життя шкільної спільноти: облаштування «куточків довіри» з контактами психолога, порадами з подолання стресу; створення «полиці добра» (де можна взяти чи залишити речі, книжки, канцтовари); організація «куточка пам'яті» (місця для

вшанування героїв громади); створення картки підтримки новоприбулому учневі (з вітальним словом, контактами наставника, планом школи, маршрутом до сховища, популярних у молоді місць і закладів тощо);

- студентська або учнівська ініціатива «Відбудуймо разом», що передбачає допомогу громаді/закладу, який постраждав унаслідок воєнних дій: співпраця зі школою-партнером із прифронтової зони (збір підручників, засобів гігієни, оргтехніки, теплого одягу, тощо); ініціювання благодійної акції для закупівлі матеріалів для ремонту (фарби, меблі, канцтовари); онлайн-зустрічі між школярами/студентами з різних регіонів для обміну досвідом та взаємної підтримки;

- створення інклюзивного середовища: молодь бере участь у проєктах, спрямованих на залучення у життя громади людей із вразливих категорій; проводить аудит доступності громадських місць, шкіл, бібліотек для людей з інвалідністю.

5. Ініціативи міжрегіонального обміну досвідом солідарної поведінки. Ці форми спрямовані на зміцнення єдності в багатоманітності, розвиток міжрегіональних зв'язків, усвідомлення спільної культурної спадщини, подолання стереотипів, поглиблення ідентичності та реалізують ідею солідарності як усвідомлення багатоманітності культурних практик і спільного національного простору, що ґрунтується на взаємній повазі та розумінні. Особливо важливою вона є в умовах війни, коли зростає ризик регіональної роз'єднаності. Такі проєкти, ініціативи, зустрічі сприяють зміцненню соціальної єдності, формуванню взаєморозуміння між молоддю з різних регіонів, обміну успішними практиками підтримки, волонтерства, громадянської активності, допомагають долати упередження, зміцнювати відчуття спільної відповідальності за добробут країни.

Приклади реалізації:

- проведення онлайн-форумів: «Молодь для України», «Єдність через дії», «Школа підтримує школу»;

- реалізація спільних акцій у паралельному форматі: «Флешмоб єдності», «Пошта дружби», «Прояви нашої сили»;
- створення інтерактивної карти «Країна солідарності» з фото, відео, короткими історіями про локальні ініціативи;
- збір міні-історій у форматі онлайн-книги / блогу від учасників з різних областей України: «100 слів про солідарність», «Наші історії – наші перемоги», які публікуються у вигляді e-book або на шкільному сайті;
- інтерактиви на теми: «Стереотипи й правда про мій регіон», «Що я хочу сказати ровесникам зі Сходу/Півдня/Центру/Заходу України»;
- проєкт «Листи єдності»: учні/студенти надсилають листи або відео до партнерських закладів у інших регіонах з розповіддю про себе, своє місто, виклики війни й приклади підтримки;
- день національного єднання: учнівські / студентські групи презентують регіони України (частування регіональними стравами, майстер-класи з вишивки, створення писанок тощо);
- проєкт «Запрошення до діалогу»: запрошуються представники кримськотатарської, ромської, польської, угорської, єврейської громад; обговорюються теми: «Що для нас є Україна?», «Як ми підтримуємо одне одного?», «Наш спільний досвід війни і спротиву»;
- панельна дискусія «Україна – єдина, бо різна»;
- інтерактивна карта «Культурне багатство України очима молоді»: показати через візуальні історії, що українська культура – це унікальність, яка формується завдяки історії і традиціям різних регіонів.

6. Інтерактивні майстерні та практикуми з вирішення конфліктів, медіації, активного слухання. Інтерактивні майстерні та практикуми є важливою складовою формування культури солідарної взаємодії серед учнівської та студентської молоді. Ці форми роботи мають на меті створити умови для безпосереднього практичного засвоєння моделей ненасильницького спілкування, конструктивного вирішення конфліктів, медіації. Такий формат дозволяє створити умови для емоційної відкритості, безпечної рефлексії,

глибшого розуміння себе в контексті спільноти, осмислити особисту відповідальність за розвиток громади, поглибити емпатію, сформувати власну моральну позицію через діалог.

Приклади реалізації:

- створення «Кодексу безпечного спілкування»;
- практикум «Міст довіри» (учасники обирають людину, якій можуть довіритись у складній ситуації, та аргументують вибір);
- вправи на спільне планування, ухвалення рішень; симуляція ситуації, де учасники мають досягти мети лише співпрацюючи; аналіз бар'єрів у спілкуванні та шляхів їх подолання;
- симуляційні ігри «Конфлікт у громаді: як знайти спільне рішення?», «Я чую тебе», «Моя роль у громаді», «Ми різні, але ми разом», «Стіна стереотипів» (на визначення упереджень та їх деконструкція);
- арт-терапевтичні практики «Сильні поруч», «Колаж підтримки», «Мій ресурс у кризі: створення системи підтримки», «Кола ідентичності: від індивідуального до національного».

7. Ініціативи учнівського та студентського самоврядування. Ці форми роботи є ефективним засобом формування соціальної активності, відповідальності та солідарної поведінки серед молоді. Участь у самоврядуванні передбачає залучення учнів і студентів до процесів самоорганізації, планування, ухвалення рішень, реалізації власних ініціатив і проєктів, що спрямовані на покращення життя освітньої спільноти та громади загалом. Самоврядування виступає платформою, де молодь має змогу практикувати принципи демократії, співучасті й взаємопідтримки. Наступною педагогічною умовою є залучення учнівської і студентської молоді до самоврядування, що сприяє формуванню активних громадян та лідерів. Основними етапами організації органів учнівського/студентського самоврядування у закладі освіти є:

1. Заснування органу самоврядування:

- створення ініціативної групи учнів/студентів, яка буде відповідальна за підготовку статуту та інших необхідних документів;

- затвердження статуту: розробка та затвердження статуту органу самоврядування, де будуть визначені його структура, функції та повноваження.

2. Вибори:

- про ведення прозорих виборів за участі учнів/студентів освітнього закладу, що допоможе забезпечити легітимність органу самоврядування;

- презентація кандидатських програм бажаючих взяти участь у виборах.

3. Визначення організаційної структури органу учнівського/студентського самоврядування:

- вибір голови та створення комітетів, визначення відповідальних за різні напрямки (навчання, культура, спорт, волонтерство тощо) роботи;

- регулярні засідання з метою обговорення актуальних питань та ухвалення рішень.

Функціями та завданнями учнівського/студентського самоврядування є:

1. Представництво учнів/студентів:

- захист прав та інтересів: органи учнівського/студентського самоуправління представляють учнів/студентів у відносинах з адміністрацією закладу освіти, сприяють вирішенню їхніх проблем та захисту прав;

- інформування: органи учнівського/студентського самоврядування інформують учасників освітнього процесу про важливі події, зміни у навчальному процесі, можливості для розвитку, внутрішню і зовнішню мобільність.

2. Організація заходів:

- культурно-масові заходи: організовують патріотичні, культурні, спортивні та розважальні заходи для студентів;

- формування коомпетентностей: забезпечують проведення семінарів, тренінгів, майстер-класів для підвищення рівня національної солідарності суб'єктів виховного процесу.

3. Волонтерська діяльність:

- соціальні і громадські проекти: залучають учнів/студентів до волонтерських проектів, спрямованих на допомогу ЗСУ, громаді, вирішення соціальних проблем, допомоги тимчасово переміщеним особам, ветеранам війни;

- підтримка громадських ініціатив: сприяють реалізації учнівських і студентських громадських ініціатив та проектів.

Розвиток самоврядування у закладі освіти здійснюється через:

- навчання та розвиток лідерів за допомогою тренінгів та семінарів для розвитку лідерських якостей у членів учнівського/студентського самоврядування;

- міжнародну співпрацю, налагодження контактів з аналогічними організаціями в інших закладах та країнах для обміну досвідом та реалізації спільних проектів;

- зворотній зв'язок, проведення опитувань та аналіз зворотного зв'язку від учнів/студентів для покращення діяльності органу самоврядування.

Солідарність у цьому контексті проявляється не лише як готовність діяти заради спільного блага, а й як уміння працювати в команді, враховувати думки інших, вирішувати конфлікти, проявляти емпатію та підтримку. У колективних формах роботи молодь навчається співставляти особисті інтереси з потребами групи, нести відповідальність за наслідки власних рішень, розвивати лідерські, комунікативні та організаційні навички. Загалом у такий спосіб ініціативи учнівського та студентського самоврядування сприяють вихованню активного громадянина, здатного до солідарної участі в житті суспільства.

Приклади реалізації:

- створення комітетів/рад з питань солідарності, кризової взаємодопомоги, культурної єдності: орган учнівського чи студентського самоврядування «Рада солідарності» координує волонтерські ініціативи у закладі освіти; організовує підтримку ВПО, поранених воїнів, сімей захисників; проводить просвітницькі акції (виставки, кампанії, вечори пам'яті); залучає місцевих волонтерів або представників ветеранських організацій до співпраці;

- участь у прийнятті рішень щодо залученості молоді у житті закладу освіти: дебати, обговорення, референдуми, слухання («Чи варто змінити формат допомоги ВПО в нашому закладі?», «Якою має бути політика солідарності в школі?» тощо);

- координація волонтерських програм, інформаційних кампаній, благодійних заходів, в процесі яких молодь залучена до управління процесами допомоги не як виконавці, а як ініціатори, координатори, комунікатори (організація «Тижня добрих справ»

- проведення діагностичного опитування потреб і ініціатив молоді (наприклад, анонімне опитування «Чи відчуваєш ти солідарність та підтримку у нашому закладі?», «Які ініціативи хотів/хотіла б реалізувати?», «Що допомагає тобі почуватися у спільноті?»); за результатами опитування формується «Карта дій»: проекти, які запроваджуються впродовж семестру, із залученням учнів/студентів.

- онлайн-челендж «7 днів солідарності»: щоденне завдання: написати лист підтримки, подякувати волонтеру, допомогти однокласнику, опублікувати історію про добрий вчинок, намалювати символ єдності тощо.

Всі форми роботи взаємопов'язані між собою й мають впроваджуватись системно, з урахуванням вікових, психологічних, соціальних та регіональних особливостей молоді. У поєднанні вони створюють практичне поле формування досвіду солідарності в умовах війни й повоєнного часу.

4.4. Формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності засобами цифровізації

Педагогічною умовою формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності є використання засобів цифровізації.

У сучасному вихованні зростає роль цифрових технологій. Згідно з даними Державної служби статистики України ще станом на 2020 р., частка молоді, яка щоденно користується інтернетом, уже перевищувала 93% (93,5%

серед юнаків і 94% серед дівчат). Аналогічний показник для дітей віком до 15 років також був досить високим і становив понад 75 % [166]. За даними Державної служби якості освіти України станом на 2023 р., показник дітей, які користувалися Інтернетом становив 96%.

Учнівська і студентська молодь значну частину часу проводить у віртуальному середовищі. Серед найпоширеніших форм онлайн-активності молоді можна виділити спілкування в соціальних мережах, ведення особистих сторінок, перегляд медіа-контенту та участь в ігрових онлайн-проєктах. Водночас цифрові технології дедалі більше інтегруються у виховний процес. Молодь використовує онлайн-ресурси для позакласної роботи, підготовки проєктів, пошуку необхідної інформації, створення презентацій, рефератів, відеоматеріалів та інших медіапроєктів.

Отже, можна констатувати, що засоби цифровізації стали невід'ємною складовою повсякденного життя української молоді, що впливає на формування їхніх цінностей, поведінкових моделей і світоглядних орієнтацій. Усе це актуалізує використання засобів цифровізації у процесі формування в учнівської та студентської молоді національної солідарності.

Сучасна молодь надає перевагу цифровим технологіям, оскільки вони сприймаються як більш зручні, інтерактивні та ефективні порівняно з традиційними методами опрацювання інформації. Використання цифрових інструментів у виховному процесі набуло особливої актуальності внаслідок воєнних подій в Україні. Вимушене переміщення значної кількості школярів і студентів зумовило необхідність адаптації виховного процесу до дистанційного формату, що сприяло подальшому поширенню та інтеграції цифрових технологій у виховну систему.

Процес формування національної солідарності має враховувати сучасні виклики і технічні досягнення. Найбільш дієвими у цьому плані є:

- створення виховного контенту щодо національної солідарності засобами цифрових технологій, який би відповідав моральним запитам і віковим особливостям учнівської і студентської молоді;

- організація позакласних/позааудиторних заходів у цифровому просторі, спрямованих на формування національної солідарності і базових моральних цінностей;
- використання комунікаційних засобів і платформ з метою планування і узгодження спільних громадських ініціатив і активностей;
- формування національної ідентичності та історичної пам'яті у соціальних мережах через залучення до патріотичних груп ;
- розробка і поширення цифрових флешмобів, мемів, онлайн-ініціатив на підтримку України та інших проявів національної солідарності.

Поширення набувають мобільні додатки і застосунки, такі як: «Вивчаю – не чекаю», дослідно-експериментальний проєкт «Smartkids», а також цифрова платформа «Всеукраїнська школа-онлайн». Слід відмітити виховний потенціал освітньої платформи «Unicorn School», ініціативи «100 причин пишатися тим, що я – українець», яка отримала значне поширення у молодіжному середовищі. Зазначений проєкт, реалізований у форматі комп'ютерної гри, надавав користувачам можливість ознайомитися з культурною спадщиною, географічними та соціальними особливостями України. Для підвищення мотивації учасників на початковому етапі було впроваджено змагальний режим, за результатами якого найактивніші гравці отримали заохочувальні призи [113]. Досвід реалізації подібних проєктів й ініціатив свідчить про інтерес учнівської і студентської молоді до культури, історії, регіональних особливостей України, зацікавленість у саморозвитку та удосконаленні знань про Україну.

Створення такого цифрового контенту, спрямовано на формування національної свідомості і самосвідомості молоді, реалізацію національних інтересів, розвиток особистості, формування стійких переконань, патріотизму, національної гордості. Використання надійних інформаційних каналів, тематичних платформ спрямовано на формування національної солідарності української молоді, що у свою чергу також сприяє розширенню їхньої

аудиторії, підвищенню якості контенту та наданню закладам освіти широкого вибору інформаційних ресурсів відповідно до їхніх запитів.

Формування національної солідарності засобами цифровізації має враховувати вікові та психологічні особливості вихованців та будуватися на основі діяльності і взаємодії. На основі досліджень, опублікованих на порталі «Нова українська школа» [185], можна виділити такі типи взаємодії:

1. Діяльність цілеспрямовання, включає організацію челленджів, змагань та інших форм активностей, які сприяють самореалізації та підвищенню авторитету серед однолітків. Такі завдання відповідають потребам молоді у самоствердженні та досягненні успіху, що є важливим елементом їх соціалізації та об'єднання.

2. Творча діяльність. Залучення учнівської і студентської молоді, до різноманітних форм творчої активності, таких як образотворче мистецтво, графічний дизайн, музична творчість, кліпмейкерство тощо, що дозволяє не лише розвивати креативні здібності, але й формувати емоційний зв'язок із національною культурою.

3. Активна діяльність та подорожі. Поєднання традиційних методів комунікації з цифровими інструментами в організації квестів у соціальних мережах, подорожей, передбачало відвідування історичних місць, або створення віртуальних екскурсій, прокладення маршрутів, які були цікаві українській молоді і об'єднували їх за інтересами.

4. Комунікативна діяльність. Для учнівської і студентської молоді є важливим спілкуватися мовою, яка є зрозумілою та близькою для них. Такою мовою є українська мова, використання якої сприяло виникненню довіри, емпатії та полегшувало встановленню ефективного контакту. Використання сучасних комунікаційних платформ дозволило забезпечити мовну стійкість, інтерактивність та зручність комунікативної взаємодії.

5. Групова діяльність. Участь у колективних проектах, таких як проектні групи або громадянські ініціативи, є привабливою для старшокласників. Такі форми активності сприяють розвитку громадянської відповідальності,

соціальної активності та почуття взаємопідтримки, що є важливими елементами формування національної солідарності.

Реалізація усіх типів діяльності дозволяє залучити учнівську і студентську молодь до активної участі у громадському житті, а також сприяла розвитку взаємопідтримки, емпатії, відповідальності за результати діяльності, самореалізації, креативності, творчості, дружби тощо.

Важливим елементом успішної реалізації процесу формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності засобами цифровізації є високий рівень професійної і цифрової компетентності педагогів. Сучасні педагоги мають володіти різними цифровими засобами і інструментами у своїй виховній практиці. Зокрема, педагоги мають орієнтуватися у віртуальному просторі, який є популярним у середовищі учнівської і студентської молоді, мати уявлення про популярні цифрові платформи, соціальні мережі та онлайн-ресурси, а також володіти навичками створення та організації необхідних заходів, вміння користуватися ресурсами для їх оформлення та функціонування [182]. На сьогодні ці компетенції є необхідними для ефективної організації позакласної/ поза аудиторної діяльності освітнього закладу.

Традиційні та інноваційні форми і методи виховної роботи з учнівською та студентською молоддю, такі як тренінги, майстер-класи, тематичні виховні години, презентації, проєктна діяльність передбачають застосування цілого спектру цифрових засобів і інструментів, що дозволяє досягти виховного ефекту. Поєднання традиційних та інноваційних методів з цифровими засобами та інструментами полягає в адаптації до нових умов, в яких функціонують заклади освіти, безпекового аспекту.

Популярності набули організація проведення віртуальних тренінгів, онлайн-майстер-класів, вебінарів або створення цифрових проєктів, що дозволяє залучити учнівську і студентську молодь до активної участі у виховному процесі, зробивши його більш зручним, цікавим та відповідним до їхніх інтересів.

Соціальні мережі є одним із найпотужніших інструментів комунікації, які використовуються для міжособистісного спілкування, обміну ідеями, поширення інформації та пошуку релевантних матеріалів. Це перетворює соціальні мережі на важливий інструмент інформаційного впливу, що відіграє ключову роль у формуванні світоглядних орієнтирів молоді. Використання цифрового простору соціальних мереж у процесі формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності має значний потенціал, оскільки дозволяє інтегрувати виховний процес у середовище, яке є природним та звичним для молодого покоління.

Створення ефективного комунікативного містка між педагогом та вихованцями за допомогою соціальних мереж відкриває нові можливості для виховної роботи. Цей підхід має низку переваг, які роблять його перспективним у контексті сучасного виховання:

1. Соціальні мережі є комфортним середовищем для учнівської і студентської молоді. Соціальні мережі є частиною повсякденного життя молоді, де вони проводять значну частину свого вільного часу. Використання цього простору для виховних цілей дозволяє забезпечити природність та легкість взаємодії.

2. Різноманітність форм комунікації. Соціальні мережі надають широкий спектр цифрових інструментів для взаємодії, включаючи текстові повідомлення, відеоконференції, групові чати, мультимедійний контент тощо. Це дозволяє педагогам вибирати найбільш ефективні форми комунікації, відповідно до потреб і доцільності організації виховного процесу.

3. Доступ та обмін інформацією. Соціальні мережі спрощують процес доступу, пошуку, передачі та обміну інформацією. Педагоги можуть ділитися навчальними матеріалами, посиланнями на корисні ресурси або створювати власний контент, адаптований до потреб учнів.

4. Особистісно орієнтований підхід. Завдяки аналізу даних, доступних у соціальних мережах, педагог може краще зрозуміти інтереси та потреби своїх вихованців. Це дозволяє створювати особистісно орієнтований виховний

контент, який відповідає виховним цілям і сприяє вирішенню виховних завдань. Ще одним аспектом особистісно орієнтованого підходу реалізованого в соціальних мережах є подолання психологічних бар'єрів і проблем, пов'язаних із самовираженням. Зокрема страх перед виступом, надмірна сором'язливість, страх перед неправильною інтерпретацією думок, поглядів, хет тощо. Педагогам вдалося створити комфортні умови для самовираження та взаємодії, що сприяло покращенню комунікації між учнями та вчителем, знімаючи напругу і недовіру у спілкуванні.

6. Інтерактивність та діалогічність. Соціальні мережі надають широкі можливості для організації інтерактивних заходів, діалогу між вихованцями та між вихованцями і педагогами, таких як онлайн-конференції, групові обговорення, виховні заняття, віртуальні проекти тощо. Це робить виховний процес більш динамічним та залучуючим [93], таким що ґрунтується на суб'єкт-суб'єктній взаємодії.

Варто враховувати, що цифровий простір не є захищеним від інформаційних загроз, що створює умови для неконтрольованого поширення ворожої пропаганди та спотвореної інформації. Це явище набуло особливої гостроти в умовах війни, коли інформаційний простір України зазнає активного впливу з боку країни-агресора. У зв'язку з цим нагальною потребою є розроблення ефективної стратегії використання цифрових засобів у вихованні з метою формування у молоді моральної стійкості до впливу ворожої пропаганди. Це сприятиме формуванню національної солідарності і інформаційної безпеки молодого покоління в умовах сучасних викликів.

В наш час цифрові засоби стали невід'ємною частиною нашого життя. Сучасна, цифрова форма соціалізації відіграє важливу роль у формуванні особистості, її світоглядних орієнтирів, особливо це стосується учнівської і студентської молоді, яка є найбільш активним користувачем цифрових засобів.

Формування національної солідарності у молоді – це багатогранний процес, що передбачає усвідомлення себе частиною української нації, об'єднаної спільним походженням та історичною долею, а також формування в

молоді здатності виступати єдиним суб'єктом, незважаючи на внутрішні відмінності і протиріччя. У процесі формування національної солідарності, як важливого чинника на шляху творення єдності та досягнення консолідації української нації, важливим завданням постає протистояння деструктивним інформаційним впливам, які чинить ворог, використовуючи цифровий простір.

У цьому контексті молоді люди щоденно взаємодіють із великими масивами інформації, яка, з одного боку, може сприяти їхньому всебічному розвитку, а з іншого – містити деструктивний зміст, спрямований на маніпуляцію їхньою свідомістю. Зокрема, у цифровому просторі поширюються матеріали, що мають на меті викривлення історичних фактів, нав'язування хибних цінностей та підміни національної ідентичності імперськими наративами країни-агресора.

Особливу загрозу становлять інформаційні технології пропагандистського характеру, які можуть набувати різних форм: від коротких текстових публікацій у соціальних мережах до розважального контенту з псевдоісторичним наповненням. До таких засобів впливу належать музичні кліпи, художні фільми, комікси, пісні тощо, які містять приховані меседжі, спрямовані на маніпулювання свідомістю української молоді. У зв'язку з цим постає нагальна потреба у виробленні ефективних механізмів інформаційного захисту молоді, зокрема через формування критичного сприйняття інформації, підвищення рівня медіаграмотності та виховання почуття національної солідарності. Ці аспекти є фундаментальними для забезпечення здатності молодого покоління протистояти дезінформаційним загрозам та сприяти збереженню і поширенню як національних, так і загальнолюдських цінностей.

Формування національної солідарності здійснюється у процесі взаємодії усіх суб'єктів виховного процесу, де діяльність педагога зорієнтована на згуртування колективу, врахування інтересів і потреб кожного вихованця. Дотримання принципу суб'єкт-суб'єктної взаємодії у педагога і вихованця сприяє вияву емпатії, національної ідентифікації та ствердженню активної громадянської позиції. Принцип колективної активності передбачає

формування норм гуманної поведінки, розуміння та прийняття іншого, справедливості, самоконтролю та саморегуляції [82, с. 647]. Це дозволяє закріпити навички солідаризованої взаємодії.

У роботі з учнівською і студентською молоддю використовувалися інтерактивні лекції, тематичні дискусії, екскурсії, ознайомлення з народною творчістю, участь у національних обрядах, культурних заходах, конкурсах та олімпіадах [122, с. 258].

Також в експериментальних групах використовувалися цифрові ресурси створювалися YouTube-канали та соціальні платформи, проводилися патріотичні челенджі і флешмоби, що сприяло формуванню національної самосвідомості та ідентичності в учнівської і студентської молоді.

У Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України вказується на необхідності забезпечення рівного доступу до цифрових ресурсів для всіх громадян, підвищення ефективності цифрових технологій, розробка національного контенту з урахуванням регіональних потреб, розширення співпраці з європейськими та міжнародними освітніми установами, стандартизація цифрової інфраструктури, а також гарантування інформаційної безпеки та захисту персональних даних. Дотримання цих принципів є основою для створення ефективного виховного середовища у закладах освіти та використання засобів цифровізації [154].

Використання цифрових технологій у процесі формування національної солідарності реалізується в різних формах.

Разом із тим, необхідно враховувати популярність загальнодоступних інформаційних платформ, зокрема Вікіпедії, яка є одним із найбільш поширених джерел інформації серед молоді.

Однак слід зазначити, що, незважаючи на значний обсяг матеріалів, представлених у Вікіпедії, їхня достовірність не завжди є високою, особливо в російськомовному розділі, який ще досі залишається джерелом інформації для частини українських користувачів. Враховуючи відкритість платформи до редагування, існує ризик навмисного викривлення історичних фактів та інших

важливих відомостей. Водночас завдяки посиленню модерації українського сегмента Вікіпедії рівень інформаційного вандалізму значно знизився, що сприяє підвищенню її надійності як джерела знань.

З огляду на зазначене, в сучасних умовах надзвичайно важливо впроваджувати системні заходи з підвищення рівня інформаційної безпеки молоді. Це включає не лише розвиток критичного мислення та навичок роботи з достовірними джерелами, а й активне формування національної свідомості, що стане запорукою стійкості молодого покоління до інформаційних загроз та маніпулятивного впливу.

Відповідно до результатів інтернет-дослідження, проведеного медіапорталом «Читомо», починаючи від 2022 р. в українському сегменті соціальних мереж спостерігається суттєве зростання кількості публікацій українською мовою. Особливо виразні зміни зафіксовані у таких популярних соціальних мережах, як Facebook, Instagram та Twitter, де частка дописів українською мовою зросла у кілька разів і наразі становить 67%, 72% та 66% відповідно. Водночас у таких мережах, як YouTube та TikTok, частка україномовного контенту залишається порівняно низькою – 5% і 33% відповідно [184].

Подібне зростання триває. Згідно з аналітичними дослідженнями, проведеними Центром контент-аналізу, вперше за останні п'ять років в українському сегменті соціальних мереж зафіксовано домінування україномовного контенту. Як зазначив керівник аналітичного відділу Центру С. Стуканов під час пресконференції в «Укрінформі» 28 жовтня 2024 р., частка дописів українською мовою досягла 56%.

Дослідження тривало із серпня по вересень 2024 р. і засвідчило збереження тенденції до зростання використання української мови в соціальних мережах. За отриманими даними, 56% усіх проаналізованих дописів були написані українською мовою, тоді як російськомовний контент склав 44%. Для порівняння, у 2020 р. частка україномовних публікацій становила приблизно 15%, що, за оцінками аналітиків, є надзвичайно низьким показником. Водночас

після початку 2022 р. було зафіксовано значне збільшення частки дописів українською мовою – до 37-38%, а у 2023 році цей показник наблизився до 50%.

Подібні дослідження підтверджують стійку тенденцію до посилення позицій української мови в цифровому просторі. Раніше висловлювалися побоювання щодо можливого зворотного ефекту, коли зростання частки україномовного контенту могло бути тимчасовим явищем, спровокованим подіями 2022 р. Однак результати моніторингу свідчать про сталість цієї тенденції, що вказує на поступове утвердження української мови як основної у спілкуванні користувачів соціальних мереж.

Окремо варто відзначити, що найвищі показники частки україномовного контенту зафіксовано у таких соціальних мережах, як *Facebook*, *Instagram* та *X* (колишній *Twitter*), де цей показник становить 79%, 87% та 83% відповідно. Це свідчить про значну популярність використання української мови у провідних цифрових платформах, що є важливим чинником у зміцненні її позицій у сучасному інформаційному просторі [186].

Враховуючи високу активність молоді у цифровому просторі, особливої уваги заслуговує аналіз джерел інформації, які вони споживають у повсякденному житті. Сучасна молодь активно користується різноманітними новинними порталами, серед яких представлені як офіційні інформаційні агентства, так і приватні канали у соціальних мережах. Формування контенту у таких джерелах здійснюється за різними принципами, що відповідають інформаційним запитам та вподобанням аудиторії.

Значну роль у поширенні інформації відіграють месенджери, зокрема *Facebook*, *Viber* та ін., які стали не лише засобами комунікації, а і платформами для ведення новинних каналів та створення авторського контенту. У таких цифрових середовищах кожен користувач має можливість публікувати інформаційні матеріали, що сприяє їх широкому розповсюдженню. Водночас розвинений механізм реклами, що використовується у подібних платформах, дозволяє каналам просувати власний контент через співпрацю з іншими

джерелами або безпосередньо через рекламні інструменти платформи.

Проте, серед великої кількості інформаційних ресурсів існує загроза поширення недостовірної або маніпулятивної інформації. Особливо небезпечними є ті джерела, що застосовують методику часткового викривлення фактів, поєднуючи правдиві дані з хибними історичними, політичними чи соціальними наративами. Такий підхід ускладнює процес розпізнавання дезінформації, що робить молодих людей потенційно вразливими до інформаційних впливів.

У сучасних умовах особливої актуальності набуває формування у студентської молоді критичного мислення, що є необхідним для здатності об'єктивного сприйняття та аналізу інформації, а також вироблення власної аргументованої позиції. В умовах інформаційного суспільства, коли маніпулятивні технології активно використовуються для впливу на громадську думку, критичне осмислення контенту є важливим чинником запобігання спотворенню світоглядних орієнтирів.

Одним із ключових напрямів забезпечення інформаційної безпеки є накопичення та поширення якісного українського контенту, що сприятиме всебічному ознайомленню молоді з історичними, політичними та культурними аспектами розвитку держави. Висвітлення таких аспектів через доступні інформаційні платформи сприятиме формуванню у громадян більш цілісного уявлення про суспільні процеси та сучасні виклики.

Суттєву роль у поширенні інформації відіграє відеоплатформа *YouTube*, яка є одним із найпопулярніших ресурсів у світі. Згідно з даними статистики *Google*, *YouTube* посідає друге місце у світі за відвідуваністю та є другою за величиною пошуковою системою. Кількість користувачів та загальна тривалість перегляду контенту на цій платформі демонструють тенденцію до постійного зростання. Згідно з дослідженням *MediaSapiens*, у сегменті *YouTube*, орієнтованому на українську аудиторію, довгий час значну частку займав контент російських каналів. Однак ситуація змінилася після 2022 року і нині спостерігається значне зростання популярності українського інформаційного

контенту. Провідні українські медіа-канали демонструють високі показники переглядів, перевищуючи 100 мільйонів переглядів на місяць. Додатковим чинником інформаційної безпеки стало часткове блокування проросійського контенту компанією YouTube, однак на платформі досі залишається значна кількість сумнівних інформаційних ресурсів.

Враховуючи ці обставини, надзвичайно важливим є створення та популяризація якісного українського контенту на YouTube, який у доступній та науково обґрунтованій формі висвітлюватиме актуальні політичні події, історичні аспекти, наукові досягнення та культурні надбання України. Важливу роль у цьому процесі можуть відігравати як офіційні державні установи, довіра до яких є високою, так і незалежні експерти, науковці, викладачі, журналісти, які здатні створювати якісний аналітичний та освітній відеоконтент.

Однією з ключових навичок, без якої важко орієнтуватися у стрімкому потоці інформації стала медіаграмотність. Медіаграмотність – це здатність аналізувати, оцінювати та свідомо використовувати інформацію з різних джерел. Вона включає вміння визначати достовірність новин, розпізнавати маніпуляції, розуміти вплив медіа на суспільство та уникати інформаційних пасток. У сучасному цифровому світі, де кожен може стати творцем контенту, важливо не тільки сприймати інформацію, а і правильно її інтерпретувати. Без медіаграмотності молодь стає вразливою до фейків, пропаганди та дезінформації, що може впливати на їхні погляди, рішення та навіть поведінку [130].

Розвиток медіаграмотності починається з навчання аналізу контенту. Молодь має розуміти кілька основних положень, таких як: хто є джерелом інформації, з якою метою вона поширюється, чи є факти перевіреними, які емоції викликає повідомлення. Такий простий аналіз здатен значно підвищити критичне мислення та навчити не піддаватися маніпулятивним повідомленням та новинам.

Для розвитку медіаграмотності у молоді навчальні заклади можуть впроваджувати курси з медіаграмотності, де розбиратимуться реальні кейси

фейкових новин та маніпуляцій. Крім того, важливо вчити молодь користуватися фактчекінговими ресурсами, такими як Snopes, StopFake та подібні. Один із ефективних методів – інтерактивне навчання. Гейміфікація, дебати, рольові ігри та аналіз відео з інтернету допомагають краще зрозуміти механізми маніпуляції.

Щоб допомогти молоді зорієнтуватися в цифровому середовищі також важливо розвивати емоційний інтелект, адже маніпуляції часто базуються на викликанні страху, гніву чи паніки. Якщо молода людина вміє контролювати свої емоції, їй легше не піддаватися на провокації.

У багатьох країнах діють програми, спрямовані на підвищення рівня медіаграмотності серед молоді. В Україні, наприклад, існує проєкт «Фільтр» від Міністерства культури, ініціативи StopFake та освітні курси від EdEra. Курси з медіаграмотності на онлайн-платформах, таких як Coursera чи Prometheus, доступні всім охочим [105].

Таким чином, проведений аналіз дає підстави стверджувати, що використання цифрових ресурсів відіграє важливу роль у процесі формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності. У сучасних умовах цифрове середовище стало невід'ємною частиною повсякденного життя молодого покоління, що створює як нові можливості, так і виклики, пов'язані з інформаційною безпекою. В умовах ведення гібридної війни проти України особливої актуальності набуває інформаційний аспект, де ворожі сили можуть здійснювати вплив через пропаганду та маніпулятивні технології, спрямовані на зміну ціннісних орієнтирів молоді.

З огляду на це, стратегічним завданням сучасного виховання є активне використання цифрового простору не лише як джерела інформації, а і як ефективного інструмента виховного процесу. Цифрові платформи повинні стати потужним механізмом поширення об'єктивної, перевіреної та ціннісно-орієнтованої інформації, яка сприятиме формуванню патріотичних настроїв та зміцненню національної солідарності. Використання цифрових технологій у цьому контексті має бути спрямоване на створення якісного контенту, який

буде відповідати актуальним інтересам сучасної молоді, сприяти їхньому критичному мисленню та розвитку громадянської відповідальності.

Подальші дослідження можуть бути зосереджені на вивченні інформаційних уподобань українського студентства у цифровому середовищі. Це дозволить створити для молоді привабливі та зручні інформаційні ресурси, такі як спеціалізовані веб-сайти, соціальні мережі, мобільні додатки та відеоканали, які сприятимуть формуванню національної свідомості та активного громадянського суспільства. Особливо важливим є забезпечення широкого доступу до достовірного та аналітичного контенту, що дозволить студентам краще орієнтуватися в інформаційному просторі, протидіяти фейковим новинам і пропагандистським впливам.

Таким чином, формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності засобами цифровізації відповідає вимогам часу і складовою сучасного виховного процесу. Використання цифрових технологій і інструментів дозволяє залучити усіх учасників виховного процесу в умовах війни та згуртувати молодь довкола спільних цінностей і інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Arthur J., Deakin Crick R., Samuel E., Mcgettrick B., Wilson K. Character education: The formation of virtues and dispositions in 16–19-year-olds. Canterbury University, 2006. 191 p.
2. Banting K., Kymlicka W. The Strains of Commitment: The Political Sources of Solidarity in Diverse Societies, Oxford: Oxford University Press, 2017. 440 p.
3. Becker R. E., Heimberg R. G., Bellack A. S. Social skills training treatment for depression. Pergamon Press, 1987. 112 p.
4. Bennett, W. Lance. The Personalization of Politics Political Identity, Social Media, and Changing Patterns of Participation. The annals of the American Academy of Political and Social Science, 2012, 644 (1). P. 20-39.
5. Bourdieu P. Language and Symbolic Power. Cambridge: Harvard University Press, 1991. 320 p.
6. Boyd S. H., Walter M. A. Cultural Difference and Social Solidarity: Critical Cases. Newcastle upon Tyne : Cambridge Scholars Publishing, 2012. 165 p.
7. Brewis G., Conn Z., Fernandez S., O'Boyle A. Students, Volunteering and Social Action in the UK: Histories and Policies. Oxford: Student Hubs, 2014. 65 p. URL: http://eprints.ioe.ac.uk/21114/1/141029_SH_SV_Studyv8small.pdf
8. Brunkhorst H. Solidarity: From civic friendship to a global legal community. Cambridge: MIT Press, 2005. 262 p.
9. Burelli C., Camboni F. The function of solidarity and its normative implications. *Ethics & Global Politics*. 2023. Vol. 16, № 3. P. 1–19. DOI: <https://doi.org/10.1080/16544951.2023.2241678>
10. Camera L. Generational- Not Partisan-Differences Tell the Story on Education Policy. U.S. News & World Report, 2022.188 p.
11. Cartledge G., Milburn J. F. Teaching social skills to children: Innovative approaches. New York: Pergamon Press, 1980. 322 p.
12. Civic engagement activities for high school students. URL: <https://blog.kialo-edu.com/lesson-ideas/civic-engagement-activities-for-high-school-students/> (дата звернення: 29.05.2024).
13. Council of Europe. Competences for democratic cultures. Living together as equals in culturally diverse democratic societies. Strasbourg: Committee of Ministers, Council of Europe. 2016. 76 p.
14. Cureton A. Solidarity and Social Moral Rules. *Ethical Theory and Moral Practice*. 2012. Vol. 15, № 5. P. 691–707. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10677-011-9313-8>
15. Dawson A., Verweij M. Solidarity: a Moral Concept in Need of Clarification. *Public Health Ethics*. 2012. Vol. 5, № 1. P. 1–5.

16. Douwes R., Stuttford M., London L. Social Solidarity, Human Rights, and Collective Action: Considerations in the Implementation of the National Health Insurance in South Africa. *Health and Human Rights*. 2018. Vol. 20, № 2. P.185–196.
17. Durkheim É. Education and Sociology. PUF/Quadrige, 2013. 361 p.
18. Dynamic, Hands-On Activities That Immerse Students in Civics URL: <https://www.edutopia.org/article/immersive-secondary-civics-lessons> (дата звернення: 6.06.2024).
19. Edmunds J., Turner B. S. Generations, *Culture and Society*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press, 2002. 160 p.
20. Ehrlich T. Civic Responsibility and Higher Education. Westport, CT: Rowman & Littlefield Publishers (American Council on Education/Oryx Press Series on Higher Education), 2000. 448 p.
21. Ellington J. K., Dierdorff E. C., Rubin R. S. Decelerating the diminishing returns of citizenship on task performance: The role of social context and interpersonal skill. *Journal of Applied Psychology*. 2014. Vol. 99, № 4. P. 748–758. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0036102>
22. Ellis A. The value of efficiency in psychotherapy. *Psychotherapy: Theory, Research & Practice*. 1980. Vol. 17, № 4. P. 414–419. DOI: <https://doi.org/10.1037/h0085940>
23. Ellis Paine A., McKay S., Moro D. Does volunteering improve employability? Evidence from the British Household Panel Survey. Birmingham: Third Sector Research Centre, 2013. 24 p.
24. Fedorenko S., Mirra C. Civic Engagement in Forming the Solidarity Generation of Modern Students. *Theoretical and Methodical Problems of Children and Youth Education*. 2024. Vol. 28, № 2. P. 213–221. DOI: <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2024-28-2-213-221>
25. Fedorenko S., Sharanova Yu. Civic Education in the U. S. Colleges and Universities: Theory and Practice. *Problem space of modern society: philosophical-communicative and pedagogical interpretations: collective monograph (Part 1)*. Warsaw: BMT Erida Sp. Z o.o., 2019. P. 245–261.
26. Ferrera M. Solidarity Beyond the Nation-State? Reflections on the European Experience. *Social Justice in the Global Age* / O. Cramme, and P. Diamond (eds.). Cambridge: Polity, 2009. P. 177–194.
27. Filucci S. How to Spot Fake News (and Teach Kids to Be Media-Savvy) (March 5, 2021) URL: <https://www.common sense media.org/articles/how-to-spot-fake-news-and-teach-kids-to-be-media-savvy> (дата звернення: 27.05.2024).
28. Flora. P., Heidenheimer A. J. The Development of Welfare States in Europe and America, New Brunswick, US; London: Transaction Books, 1981. 417 p.
29. Freire P. Letter to North American Teachers. *Freire for the Classroom* / Ira Shor (ed.). Portsmouth: Heinemann, 1987. P. 212–230.
30. Freire P. Pedagogy of the Oppressed. New York: Continuum, 1970. 183 p.

31. Gadamer H. G. Friendship and Solidarity. *Research in Phenomenology*. 2009. Vol. 39, № 1. P. 3–12. DOI: <https://doi.org/10.1163/156916408X389604>
32. Gardner H. Frames of Mind: A Theory of Multiple Intelligences. New York: Basic Books, 1983. 528 p.
33. Gaztambide-Fernández R. A., Matute A. A. Pushing against. Problematizing public pedagogy / J. Burdick, J. Sandlin, M. O'Malley (Eds.). Routledge, 2014. P. 52–64.
34. Gaztambide-Fernández R., Brant J., Desar Ch. Toward a pedagogy of solidarity. *Curriculum Inquiry*. 2022. Vol. 52, № 3. P. 251–265.
35. Greene M. Releasing the Imagination: Essays on Education, the Arts, and Social Change. San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 1995. 221 p.
36. Greene M. The Dialectic of Freedom. New York: Teachers College Press, 1988. 152 p.
37. Grimm A., Giang S. M. Solidarity in the European Union: a fundamental value in crisis. Springer International Publishing, 2017. 175 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-57036-5>
38. Habermas J. The lure of technocracy. John Wiley & Sons, 2015. 200 p.
39. Held V. Liberalism and the Ethics of Care. *On Feminist Ethics and Politics* / V. Held (ed.). University Press of Kansas, 1999. P. 288–310.
40. Honneth A. *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge: Polity, 1996. 120 p.
41. Horton M., Freire P. We make the road by walking: conversations on education and social change. Philadelphia: Temple University Press, 1990. 256 p.
42. Koudenburg N., Postmes T., Gordijn E. H. *Conversational Flow Promotes Solidarity*. *PLoS ONE*. 2013. Vol. 8, № 11. e78363. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0078363>
43. Lim L. Beyond logic and argument analysis: Critical thinking, everyday problems and democratic deliberation in Cambridge International Examinations' Thinking Skills curriculum. *Journal of Curriculum Studies*. 2011. Vol. 43, № 6. P. 783–807.
44. Lisak 2015 Global Solidarity Mission Impossible in Sociological Perspective. *Solidarity, Memory and Identity* / W. Owczarski, M. Cremasco (eds.). Cambridge Scholars Publishing, 2015. P. 10–27.
45. Lukes S. Solidarity and Citizenship. *Solidarity: Philosophical Studies in Contemporary Culture* / K. Bayertz (ed.). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1999. P. 273–279. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-015-9245-1_14
46. Mannheim K. The Problem of Generations. *Essays on the Sociology of Knowledge* / P. Kecskemeti (Ed.). London: Routledge and Kegan Paul, 1952. P. 276–320.

47. Maslow A. H. A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*. 1943. Vol. 50. P. 370–396.
48. McBeth M. K. Coddled or Engaged? Teaching Political Tolerance to Generation Z Students. *Journal of Political Science Education*. 2022. Vol. 18. P. 438–454. DOI: <https://doi.org/10.1080/15512169.2022.2097915>
49. McDonald J., Deckman M. New Voters, New Attitudes: How Gen Z Americans Rate Candidates with Respect to Generation, Gender, and Race. *Politics, Groups, and Identities*, 2021. 236 p. DOI: <https://doi.org/10.1080/21565503.2021.1962372>
50. Mihailidis P. Media Literacy and the Emerging Citizen: Youth, Engagement and Participation in Digital Culture. New York: Peter Lang Publishing, Inc. 2014. 224 p.
51. Mirra C., Fedorenko S. Theoretical analysis of the concept “solidarity” and its reference to academic discourse. *Theoretical and Methodical Problems of Children and Youth Education*. 2023. Vol. 27, № 2. P. 72–81. DOI: <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-72-81>
52. Moroz J., Swabowski O. Solidarity, dark solidarity, the commons and the university. *Power and Education*. 2017. Vol. 9, № 2. P. 145–158. DOI: <https://doi.org/10.1177/1757743817715662>
53. Nassbaum M. Education for Citizenship in an Era of Global Connection. *Studies in Philosophy and Education*. 2002. № 21. P. 289–303.
54. Noddings N. Caring and Competence. *The Education of Teachers* / G. Griffen (ed.). Chicago: National Society of Education, 1999. P. 205–220.
55. Noddings N. Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education. Berkeley: University of California Press, 2003. 225 p.
56. Noddings N. Philosophy of Education. Stanford: Stanford University, 1995. 300 p.
57. Olesen T. Globalising the Zapatistas: From Third World Solidarity to Global Solidarity? *Third World Quarterly*. 2004. Vol. 25, № 1. P. 255–267.
58. Owen D. Teaching Civics in the Digital Age: The Use of Traditional and Innovative Pedagogies. APSA Preprints, 2023. DOI: <https://doi.org/10.33774/apsa-2023-mt0h4>.
59. Parijs P. V. Cultural Diversity versus Economic Solidarity: Is There a Tension? How Must It Be Resolved. Bruxelles, Belgium: De Boeck, 2004. 409 p.
60. Parker K., Igielnik R. On the Cusp of Adulthood and Facing an Uncertain Future: What We Know about Gen Z So Far. Pew Research Center, 2020. 268 p.
61. Parmelee J. H., Perkins, S. C., Beasley B. Personalization of politicians on Instagram: what Generation Z wants to see in political posts. *Information, Communication & Society*. 2022. Vol. 26, № 9. P. 1773–1788. DOI: <https://doi.org/10.1080/1369118X.2022.2027500>
62. Parsons T. *American society: A theory of the societal community*. Boulder: Paradigm Publishers, 2007. 537 p.

63. Paul R., Elder L. *Critical Thinking: Learn the tools the best thinkers use*. Columbus, OH: Pearson Prentice Hall, 2006. 368 p.
64. Peck G. A. Getting to Know Gen Z. *Editor & Publisher*. 2022. № 155. P. 7–8.
65. Reichert F., Print M. Civic participation of high school students: the effect of civic learning in school. *Educational Review*. 2017. Vol. 70. P. 1–24. DOI: <https://doi.org/10.1080/00131911.2017.1316239>.
66. Rorty R. *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. 201 p. DOI: <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511804397>
67. Santiago Ortiz A., Navarro Pérez A., Agosto Ortiz P., Cruz González C., M. Román Oyola. La Solidaridad No Perece: Community Organizing, Political Agency, and Mutual aid in Puerto Rico. *Curriculum Inquiry*. 2022. Vol. 52, № 3. P. 337–350. DOI: <https://doi.org/10.1080/03626784.2022.2072669>
68. Schiermer B. Durkheim's Concept of Mechanical Solidarity – Where Did It Go? *Durkheimian Studies / Études Durkheimiennes*. 2014. № 20. P. 64–88.
69. Schulz W., Ainley J., Fraillon J., Losito B., Agrusti G., Damiana V., Friedman T. Civic Knowledge Framework. IEA International Civic and Citizenship Education Study 2022 Assessment Framework. Springer, Cham, 2023. P. 11–38.
70. Shane J., Niwa E. Y., Heckhausen J. Prosociality across Adulthood: A Developmental and Motivational Perspective. *Psychology & Aging*. 2021. № 36. P. 22–35.
71. Sleeter C., Soriano E. *Creating solidarity across diverse communities: International perspectives in education*. Teachers College Press, 2013. 240 p.
72. Snyder T. L. In Students We Trust: The Solidarity Generation. *Jesuit Higher Education*. 2021. Vol. 10, № 2. P. 6–14.
73. Soekanto S. Faktor-faktor yang Mempengaruhi Penegakan Hukum. Jakarta: Raja GrafindoPersada, 2007. 306 p.
74. Spence W. G. Australia's Awakening: Thirty Years in the Life of an Australian Agitator. The Worker Trustees, 1909. 412 p.
75. Sternberg J., Kaufman S. The Cambridge handbook of intelligence. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2012. 984 p.
76. Stjernø S. Solidarity in Europe: The History of an Idea. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2009. 403 p.
77. Torney-Purta J., Lehmann R., Oswald H., Schulz W. Citizenship and Education in Twenty-Eight Countries: Civic Knowledge and Engagement at Age Fourteen. Amsterdam: IEA, 2001. 237 p.
78. Twenge J. M. Generation Me: Why Today's Young Americans Are More Confident, Assertive. Simon and Schuster, 2006. 292 p.

79. Ways to Develop Students' Civic Engagement Skills. August 19, 2022 URL: <https://www.edutopia.org/article/4-ways-develop-students-civic-engagement-skills/> (дата звернення: 30.05.2024).
80. Webster F. *Theories of the information society*. London; New York : Routledge, 2016. 313 p.
81. Безкоровайна О. В. *Виховання культури особистісного самоствердження в ранньому юнацькому віці* : монографія. Рівне : РДГУ, Видавець Олег Зень, 2009. 470 с.
82. Бех І. Д. *Виховання особистості* : підручник. Київ : Либідь, 2008. 848 с.
83. Бех І. Д. *Виховання особистості* (Кн. 1). Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ: Либідь, 2003. 244 с.
84. Бех І. Д. *Виховання особистості* (Кн. 2). Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. Київ: Либідь, 2003. 258 с.
85. Бех І. Д. Духовний пошук: сучасні наукові межі. *Педагогіка і Психологія. Вісник НАПН України*. 2016. № 1(90). С. 5–14.
86. Бех І. Д. Інноваційна виховна технологія: сутнісні положення і шляхи реалізації. *Педагогіка і психологія*. 2014. № 1. С. 12–17.
87. Бех І. Д. Колектив як чинник створення унікальної ситуації виховання особистості. *Директор школи*. 2002. № 6. С. 8–9.
88. Бех І. Д. *Особистість на шляху до духовних цінностей*: монографія. Київ; Чернівці: «Букрек», 2018. 320 с.
89. Бех І. Д. *Особистість у просторі духовного розвитку. навчальний посібник*. К.: Академвидав, 2012.
90. Бех І.Д. Сучасна освіта на шляху досконалості. *Рідна школа*. 2021. № 1/2. С. 32–37.
91. Бех І., Журба К. Концепція формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах. *Гірська школа українських Карпат*. 2017. № 16. С. 24–33.
92. Бех І. Д., Чорна К. І. *Національна ідея в становленні громадянина-патріота*. Черкаси: ЧОПОПП, 2008. 24 с.
93. Биков В., М. Лещенко. Цифрова гуманістична педагогіка відкритої освіти. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2016. № 4. С. 115–130.
94. Бушман І. Національна самоідентифікація як фактор соціокультурного розвитку. *Філософія освіти*. 2006. № 1 (3). С. 63–69.
95. Ващик Т. І. Моделювання у навчально-виховному процесі вищої школи. *Нові технології навчання* . 2005. Вип.41. С. 147–158.
96. Вішнікіна Л. Педагогічне моделювання як основа проектування освітніх процесів. *Імідж сучасного педагога*. 2008. № 7/8. С. 80–84.

97. Войчун О. *Формування громадянської активності студентів університету засобами студентського самоврядування*: автореф. дис.. канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2020. 25 с.
98. Гай-Нижник П. П. Солідаризм як соціально-політична концепція: нарис історії розвитку в Європі та Україні. *Гілея*. 2011. № 44 (2). С. 5–24.
99. Гаряча С. А. *Виховання основ етичної культури молодших школярів у навчально-виховному процесі*: автореф. на здобуття наук. ступеню канд.. пед. наук: спец.:13.00.07. Київ. Інститут проблем виховання НАПН України, 2010. 20 с.
100. Гершуненко О., Пашенко Д., Примаченко Н. Формування громадянської активності старшокласників у позакласній діяльності. *Молодь і ринок*. 2022. № 1 (199). С. 39–44.
101. Гончар Л. В. *Формування гуманних взаємин батьків з дітьми молодшого шкільного і підліткового віку: монографія*. Київ: ТОВ «Задруга», 2017. 360 с.
102. Гончаренко С. У. *Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям*. Київ; Вінниця: ТОВ Планер, 2010. 278 с.
103. Гончаренко С. У. Методика як наука. *Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992-2002: збірник наукових праць до 10-річчя АПН України*. Харків: «ОВС». 2002. Ч.1. С. 250–258.
104. Гоцуляк В. М. Модель національної ідентичності в процесах українського державотворення. *Гілея*. 2018. Вип. 129. С. 280–283.
105. Гуменюк В. Цифровізація освіти: пріоритети управління. Професійні діяльність вчителя в умовах цифрової трансформації освіти. *Збірник матеріалів конференції. 7-14 квітня 2022*. Хмельницький, 2022. С. 67–70.
106. Генон Р. *Криза сучасного світу* / пер. з французької Іван Калюга, під наук. ред. Ю. Завгороднього. Київ: Пломінь, 2020. 212 с.
107. Данилів В. Ю. *Солідарність і солідаризм*. К. : Видавничий дім «КМ Academia». 2000.
108. Дацюк С. Протистояння еліти та громади в Україні. *Українська правда*. 19 січня 2016.
109. Дворовий М., Людва А. *Протидія дезінформації в інтернеті: Куди рухатися Україні? Аналітичний звіт за підтримки Американської Асоціації Юристів Ініціативи з Верховенства Права (ABA ROLI) в Україні*. К.: АВА.2022.
110. Демченко О. П. *Виховні ситуації в особистісно зорієнтованому просторі початкової школи*. К.: Видавничий дім «Слово», 2014. 416 с.
111. Денисюк А. В. *Політичний діалог як чинник консолідації українського суспільства*: дис. на здобуття наукового ступеню доктора філософії: Спеціальність 052 –

Політологія (Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки). Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків. 2023.

112. *Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>

113. *Дізнайся більше про Україну в ігровій формі від Unicorn School*. URL: <https://dityvmisti.ua/kompyuternaya-akademiya-shag-3/diznaisia-bilshe-pro-ukrainu-v-igrovii-formi-vid-unicorn-school/?city=9>

114. Докучаєва В.В. Проектування інноваційних педагогічних систем у сучасному освітньому просторі: монографія. Луганськ: Альма-матер, 2005.

115. Доступ домогосподарств України до інтернету в 2020 році. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) *Статистичний збірник. Державна служба статистики України*. Київ, 2021. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/07/zb__dd_in20.pdf.

116. Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І. М. Дзюба, А.І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. URL : <https://esu.com.ua/article-71053>

117. Журба К., Шкільна І. Теоретичні засади формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності в умовах воєнного та повоєнного часу. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць*. Київ: Інститут проблем виховання НАПН України. 2023. Вип. 27. Кн. 1. С. 209–221.

118. Запорожцева Ю. С. Інформаційно-цифрова компетентність як складник сучасного навчально-виховного процесу. *Теорія і методика професійної освіти*. 2019. Вип. 12. Т. 1. С. 79–82.

119. Канішевська Л.В. *Виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності*: монографія. Київ: ХмЦНП, 2011.

120. Карабань О. *Феномен громадянської активності особистості: соціально-філософський аналіз*: автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.03. Переяслав-Хмельницький, 2015. 18 с.

121. Карабань О. Формування засад громадянської активності особистості засобами виховання в сім'ї. *Гілея*. 2015. Вип. 99. С. 272–275.

122. Коба М. М. Патріотичне виховання курсантів у вищому навчальному заході. *Молодий вчений, №2(54), лютий 2018*. С. 256–260.

123. Козловець М. А. *Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

124. Козьмініх А. В. Негативний інформаційний вплив на громадянське суспільство. *Політикус*. 2020. №3. С. 38–43.

125. Коломоець Г. А. *Патріотичне виховання старших підлітків у процесі військово-спортивних ігор*: дис... канд.пед.наук. 13.00.07. Київ, 2021. 211 с.
126. Комарова Н. *Розвиток громадянської активності української молоді та формування лідерських якостей*. URL: https://dismp.gov.ua/wp-content/uploads/Simejna_molodizhna_politika_-2-88-102.pdf (дата звернення: 27.02.2024)
127. Комаровська О. А. *Художньо обдарована особистість: сутність, реалії, розвиток: монографія*. Івано-Франківськ: НАІР, 2014. 412 с.
128. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи* :Бібліотека з освітньої політики / [Н. М. Бібік, Л. С. Ващенко, О. І. Пометун, О. Я.Савченко; під зав.ред.О. В. Овчарук]. К.: К.І.С., 2004.112 с.
129. *Конституція України. Офіційне видання Верховної Ради України.1996*. Стаття 15. С. 9.
130. *Концепція виховання дітей та молоді в цифровому просторі* / [Кремень, В. Г., Сисоєва, С. О., Бех, І. Д., Вознесенська, О. Л., Гавриш, Н. В., Гончар, Л. В., Журба, К. О., Ільїн, В. В., Канішевська, Л. В., Кириченко, В. І., Комаровська, О. А., Корнієнко, А. В., Куниця, Т. Ю., Курбатов, С. В., Литовченко, О. В., Малиношевський, Р. В., Мачуський, В. В., Найдьонова, Л. А., Рейпольська, О. Д., Толочко, С. В., Федорченко, Т. Є., Харченко, Н. В., Чаплінська, Ю. С., & Шахрай, В. М.]. Вісник Національної академії педагогічних наук України. 2022. № 4(2). С. 1–30. DOI: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4206>
131. Кравченко Т. В. *Формування громадянської ідентичності студентів закладів вищої освіти Великої Британії*: дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки. Київ: Інститут проблем виховання НАПН України, 2023. 228 с.
132. Кравченко Т. В. *Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї: монографія*. Київ: Фенікс, 2009. 416 с.
133. Крамаренко Л. І. Педагогічні умови формування інтересу майбутніх вчителів до науково-педагогічних знань у навчальному процесі педучилища. *Збірник наук.праць Уманського держ. пед. ун-ту ім.П.Тичини*. Київ:Міленіум, 2004. С. 53–62.
134. Кремень В. Г. *Філософія людиноцентризму в освітньому просторі*. К.: Т-во «Знання України», 2010. 520 с.
135. Кремень Т. *Українська мова впевнено завойовує належне їй місце в державі і суспільстві*. АрміяInform. 2022. Режим доступу : <https://mova-ombudsman.gov.ua/news/taras-kremin-ukrayinska-mova-vpevneno-zavojovuye-nalezhne-yij-misce-v-derzhavi-i-suspilstvi-intervyyu>
136. Лаппо В. В. *Формування духовних цінностей студентської молоді в навчально-виховному процесі вищого навчального закладу: теоретико-методичні засади: монографія*. Івано-Франківськ: НАІР, 2017. 386 с.

137. Луговий В. І. Компетентності та компетенції: поняттєво-термінологічний дискурс. *Вища освіта України: теоретичний та науково-методичний часопис. (Тематичний випуск «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології»)*. 2009. № 3. С.8–14.
138. Максименко С. Д. Структура особистості: теоретико-методологічний аспект. *Педагогічні інновації у фаховій освіті*. 2012. Вип. 3. Ужгород : ЗакДУ. С. 8–19.
139. Міллер А. *Спочатку було виховання*. Київ: Вид-во Бурлаки, 2023. 416 с.
140. Мороз, Л. І. Тренінг особистісного зростання та його психологічний супровід. *Актуальні проблеми психології : Психологічна теорія і технологія навчання*. 2007.Т. 8. Вип. 4. С. 91–99.
141. Москаленко В. В. *Психологія соціального впливу: навчальний посібник*. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 448 с.
142. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі. *Політичний менеджмент*. 2003. № 2. С. 14–30.
143. *Національна ідентичність: хрестоматія* / Упоряд Т. С. Воропай. Харків: Крок, 2002. 316 с.
144. Онацький Є. *Українська мала енциклопедія. Книжка XIII. Літери Риз-Се.Буенос Айрес:Уклад Адміністрації УАП Церкви в Аргентині*, 1964. 490 с.
145. Паращевін М. Соціальна солідарність в українському суспільстві: тенденції змін. *Українське суспільство 1994-2004: Моніторинг соціальних змін*. К.: ІС НАНУ, 2004. С. 448–457.
146. Плешко М. Ідеологія солідаризму в контексті державотворення України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. (Серія «Українознавство»)*. 2009. №13. С. 52–55.
147. Подолинский С. Труд человека и его отношение к распределению энергии. *Слово*. 1880. № 4/5. С. 135-211.
148. *Про вищу освіту: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 37-38. 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення:25.08.2023).
149. *Про освіту. Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 38–39. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 25.09.2020).
150. *Про основи національного спротиву. Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2021. № 41. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>. (дата звернення: 07.09.2020).
151. *Про основи національної безпеки України. Закон України. №964-IV*. 19.03.2003. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (дата звернення: 07.09.2020).
152. *Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Закон України від 13.12.2022 р. №2834-IX*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20> (дата звернення: 10.02.2023)

153. *Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 13.06.2024).
154. *Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 рр. та затвердження плану заходів щодо її реалізації* (Із змінами, внесеними згідно з Постановами КМ № 1065 від 04.12.2019 та № 826 від 09.09.2020). Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. (електронний ресурс) Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text/>
155. Програма «Нова українська школа» в поступі до цінностей / [І. Д. Бех, Т. Ф. Алексеєнко, К. О. Журба, С. В. Кириленко, В. І. Кириченко, Л. В. Корецька, О. І. Остапенко, О. Л. Пруцакова, Н. В. Харченко, І. М. Шкільна]. *Шкільний світ*. 2020. № 11–12 (107–108). С. 90–119.
156. Розумний М. Фактори сучасної національної самоідентифікації українців. *Політичний менеджмент*. 2007. № 1. С. 93–99.
157. Руденко Ю. Ю. *Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації* : автореф. на здобуття наукового ступеню доктора політичних наук: 23.00.01. Київ, 2021. 36 с.
158. Саврасова-В'юн Т. Організаційно-методичні засади розвитку громадянської активності студентів. *Освітологічний дискурс*. 2014. № 4 (8). С. 208–218.
159. Саврасова-В'юн Т., Москальова А. *Психологічні особливості розвитку громадянської активності старшокласників*: монографія. К.: ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2014. 264 с.
160. Синчак Б. А. Особливості ідентифікації та виправлення неправдивої інформації в українських мас-медіа. *Теорія та історія журналістики. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія: Філологія. Журналістика. Том 32 (71) № 5 Ч. 2 2021. С. 204–214.
161. Сміт Е. Д. *Національна ідентичність*. К. : Основи, 1994. 224 с
162. Сойчук Р. Л. *Теоретико-методичні засади виховання національного самоствердження в учнівської молоді* : дис. на здобуття наукового ступеню доктора пед. наук: 13.00.07. Київ, 2017. 573 с.
163. Сойчук Р. Теоретико-прикладний аспект виховання національної солідарності в учнівської молоді. *Інноватика у вихованні*. 2019. № 9. С. 42–50.
164. Сойчук Р. Л. *Виховання національного самоствердження учнівської молоді*. Рівне: О.Зень, 2015. 288 с.
165. *Соціологія: терміни, поняття, персоналії. навчальний словник-довідник* / за ред. В. М. Пічі. Київ : Каравела, Львів : Новий Світ-2000, 2002. 480 с.
166. *Статистичний щорічник України за 2020 рік* / Державна служба статистики України. Київ, 2021. 425 с.

167. Стецюк М. *Опис виховної системи класу «Згуртування класного колективу, формування в ньому життєво-компетентної особистості шляхом її всебічного гармонійного розвитку»*. URL: <https://naurok.com.ua/opis-vihovno-sistemi-klasu-zgurtuvannya-klasnoho-kolektivu-formuvannya-v-nomu-zhittevo-kompetentno-osobistosti-shlyahom-vsebichnogo-garmoniynogo-rozvitku-51886.html> (дата звернення 1.09.2023).
168. *Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021–2031 роки* (Проект). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/rozvitku-vishchoi-osviti-v-ukraini-02-10-2020.pdf>
169. Студенников С. Поширення недостовірної інформації: як захистити свої права в інтернеті. *Судовоюридична газета*. 2019. URL : <https://sud.ua/ru/news/publication/139401-poshirennya-nedostovirnoyi-informatsiyi-yak-zakhistiti-svoyi-prava-v-interneti>.
170. Сухомлинський В.О. *Виховання обов'язку*. Вибрані твори : в 5-ти т. К. : Радянська школа. Т. 5 : Статті. 1977. С. 472–488.
171. Толочко С. В. Цифрова компетентність педагогів. *Тенденції розвитку вищої освіти*. 2021. № 13(169). С. 28–35.
172. Федоренко С. В. *Теорія і методика формування гуманітарної культури студентів вищих навчальних закладів США*: дисертація на здобуття ступеня доктора педагогічних наук. Київ, 2017. 551 с.
173. *Формування інформаційно-освітнього середовища навчання старшокласників на основі технологій електронних соціальних мереж*: монографія / В. Ю. Биков, О. П. Пінчук, С. Г. Литвинова та ін. ; наук. ред. О.П. Пінчук; К.: Педагогічна думка, 2018. 160 с.
174. *Формування української ідентичності в умовах сучасних викликів: теоретичні і політичні аспекти : монографія* / В.П. Трощинський, В.А. Скуратівський, Н.П. Ярош та ін.; за заг. ред. В.П. Трощинського. Київ : НАДУ, 2018. 256 с.
175. Фрейре П. *Педагогіка пригноблення*. Київ: Юніверс, 2003. 168 с.
176. Фрейре П. *Формування критичної свідомості*. Київ: Юніверс, 2003. 176 с.
177. Хао Чин В. Про освіту. Освіта без страху і порівняння. Київ, 2021. 208 с.
178. Цветкова Г. Г. Професійне самовдосконалення викладачів гуманітарних дисциплін вищої школи: монографія. Словянськ: Вид-во Б.І.Маторіна, 2014.
179. Шаранова Ю. В. *Виховання громадянськості студентів у закладах вищої освіти США*: дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки. Київ: Інститут проблем виховання НАПН України, 2021. 288 с.
180. Шевченко О. С. *Концепція солідаризму: історія, теорія та практика впровадження в Україні* : дис. ... кандидата юр. наук: 12.00.01. Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2019. 268 с.
181. Шевченко Т. Г. *Кобзар*. Київ : Дніпро, 1999. 672 с.

182. Шинкарьова В. С. Засади формування цифрового освітнього простору для підвищення якості підготовки майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2022. Вип. 1 (50). С. 311–314.
183. *Що таке згуртованість суспільства та як її вимірювати*. URL: <https://www.csi.org.ua/news/shho-take-zgurtovanist-suspilstva-ta-yak-yiyi-vymiryuvaty/>. (дата звернення 1.09.2023).
184. *Як змінилася кількість української мови в соцмережах з лютого*. 17.07.2022. URL: <https://chytomo.com/iak-zminylysia-kilkist-ukrainskoi-movy-v-sotsmerezakh-z-liutoho/> (дата звернення: 21.12.2022)
185. *Як організувати патріотичне виховання*. URL: <https://nus.org.ua/articles/yak-471-organizuvaty-patriotychne-vyhovannya-30-idej-porad-i-resursiv>.
186. *Яка частка дописів українською в соцмережах у 2024 році, 2024* <https://suspilne.media/868593-aka-castka-dopisiv-ukrainskou-v-socmerezah-u-2024-roci/>).
187. *Які українські канали найчастіше дивилися у травні. Перелік*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/06/9/249035/> (дата звернення: 20.12.2022).

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Журба Катерина Олександрівна
Бех Іван Дмитрович
Коломоєць Галина Анатолівна
Треїтяк Дмитро Вячеславович
Федоренко Світлана Вікторівна
Шкільна Ірина Миколаївна**

**НАЦІОНАЛЬНА СОЛІДАРНІСТЬ УЧНІВСЬКОЇ І СТУДЕНТСЬКОЇ
МОЛОДІ В УМОВАХ ВІЙНИ І ПОВОЄННОГО ЧАСУ**

МОНОГРАФІЯ

Науковий редактор – К.О. Журба

ISBN 978-617-8768-06-5

DOI <https://doi.org/10.32405/978-617-8768-06-5-2025-188>

Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. арк. 8,60
Обл. вид. арк. 8,0 др. арк.
Наклад 100 прим.

**ВИДАВНИЦТВО
“НАІР”**

Івано-Франківськ, вул. Височана, 18,
тел. (050) 433-67-93
email: fedorynrr@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
№4191 від 12.11.2011р.